

Ősök és rokonok nyomában Kalandozó magyar kutatók keleten és északon¹

KLIMA László

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba
klima.laszlo@btk.ppke.hu

Az elmúlt ezer évben számtalan magyar utazó – diplomata, kereskedő, tudós, vagy csak kedvtelésből utazgató kalandor – fordult meg Eurázsianak azon területein, melyek egykor szerepet játszottak a magyar nép és a magyar nyelv történetében. Egyesek megírták úti élményeiket, így azok széles körben ismertek. A kalandos életű utazókról filmek is készültek.² A földrajzi szakirodalom számon tartja a kevésbé ismert utazókat is.³ Jelen összefoglalásunk nemcsak az expedíciók nyelvészeti eredményeire koncentrálnak, hanem igyekszik felhívni a figyelmet a magyar őstörténetkutatás, a tárgyi néprajz és a folklorisztika ismereteit gyarapító híradásokra is. Véleményünk szerint a finnugrisztika hasznára válik, ha a magyar nép és nyelv eredetének kutatástörténetét egységben szemléljük. A különböző korok különböző égtájak felé indított felfedező expedíciói és tudományos tanulmányútjai mind egy cél szolgáltak: a honnan jöttünk, kik vagyunk? mindig aktuális kérdéseire keresték a választ. Áttekintésünket Illyés Gyula és Kodolányi János utazásaival zárjuk.

¹ Ez az írás az Információs és Technológiai Minisztérium támogatásával a Tématerületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történeti és Régészeti Kutatócsoport TUDFO/51757-1/2019/ITM) projekt keretében készült.

² Például Julianusról (Julianus barát, 1991, rendezte Koltay Gábor), Benyovszky Móricról (Vivát, Benyovszky!, 1975, rendezte Igor Ciel és Várkonyi Gábor), Vámbéry Ármínról (A sánta dervis, 1987, rendezte Kis József).

³ Agárdi 1955a; 1955b; Agárdi – Borsody Bevilaqua 1955; Lázár 1986; Magyar utazók lexikona 1993; Székely A. 1968, 1969.

Korai magyar utazók

Minden nép büszke hagyományaira. Az évszázadok, olykor évezredek mélyébe visszatekintő, írásban és szóban megőrzött hagyományaink szinte észrevétlenül ivódnak belénk, s adjuk tovább őket nemzedékről nemzedékre. Ilyen ősi hagyomány a magyarság kultúrájában a keletről való származás tudata. A középkori krónikák szerint a magyarok a hunok legközelebbi rokonai, a két nép két ősapja, Hunor és Magor testvérek voltak (Anonymus – Kézai 1999).

Kr. u. 895-ben csak a magyarság egy része költözött Kárpát-medencei új otthonába. A lelki kapcsolat azonban tovább élt az egymástól elszakadt csoportok között. Az új hazába költözött magyar nép mindig vágyott elhagyott testvérei, rokonai után. Ez az érzés hajtotta a középkori magyar királyokat, amikor expedíciókat indítottak kelet felé, s ez indította később a tudósokat az ősök és rokonok felkutatására.

A Kárpát-medencében szerveződő magyar állam két fontos vezetője, **Bulcsu** és **Tormás** vezér Kr. u. 950-ben látogatást tett Bizáncban. Az eseményről Bíborbanszületett Konstantin számolt be *De Administrando Imperio* című művében. A Bizáncba látogató magyar hercegek azt is elmesélték vendéglátóiknak, hogy a honfoglalás előtt a magyarok kettéváltak, és másik csoportjuk Perzsia határvidékére költözött: „*Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők között háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig szávartü ászfalünek hívják*” (DAI 38, Moravcsik 2003: 98–99).

Bulcsu és Tormás azt is elmesélte a bizánci császárnak, hogy az új hazában élő magyarok rendszeresen felkeresik keleti testvéreiket. Ez a híradás a legkorábbi magyar utazók emlékét őrizte meg. De hol élhetett a *szávartü ászfalü*-nak nevezett keleti magyarság? Mit jelent az a kifejezés, hogy Perzsia vidékén?

Az ősmagyarok által ismert két terület nevezhető Perzsia határának. Az egyik a Kaukázus északi előtere, a másik pedig Khorezm. A Kaukázus északi előterében még a 18. századi orosz expedíciók is tanulmányozhatták Madzsar város romjait. E területen ma is él a magyarok emléke. Több kisebb kaukázusi nép is a magyarok rokonának tartja magát.

Várady László 1989-ben úgy vélte, hogy a Bíborbanszületett Konstantin művében említett „*Perzsia határvidéke*” és a keleten maradt magyarság nem feltétlenül a Kaukázusban, hanem esetleg Khorezm területén keresendő (Várady 1989: 27). Egy ismeretterjesztő írásunkban mi is fölvetettük ezt az

ötletet (Klima 2011). Később Zimonyi István tudományos igényvel elemezte ezt a lehetőséget (Zimonyi 2014: 147–159). Khorezmmel a honfoglalás után is kimutathatók a magyar kereskedelmi kapcsolatok, arról a területről mohamedán betelepülők is érkeztek a Kárpát-medencei magyar államba. Őket a magyar krónikák kálizoknak nevezik. (Ez a Khorezm szó hangtanilag szabályos változata.)

A Kárpát-medencei és a keleti magyarság kapcsolatai fokozatosan megszakadtak, emlékei is majdnem feledésbe merültek. A 12. század végén keletkezett krónika (Anonymus: Gesta Hungarorum) már csak annyit tud, hogy a magyarok valahonnan az Etil folyó (Volga, Don, Dnyeper?) mellékéről érkeztek a Kárpát-medencébe.

Pár évtizeddel később azonban a magyar trón várományosa, **Béla herceg** elkezdett érdeklődni a keleten maradt magyarok iránt. Akkoriban bontakoztak ki a magyarok és a Kárpát-medence előterébe (a mai Románia területére) érkező kunok kapcsolatai. A kunok a mongolok elől menekültek, és annak érdekében, hogy a magyar állam megvédje őket a mongolok ellen, készek voltak a kereszténységet is fölvenni. Így jutott eszébe Bélának, 1235-től IV. Bélaként Magyarország királyának, hogy a keleti magyarokat megkeresse és a kunok után őket is keresztény hitre térítse. Igen ám, de hol keresse ezt a néptöredéket?

1232 táján indították útnak **Ottó** domonkos szerzetest három társával, hogy kutassák fel a keleti magyarokat. A majdnem három évig tartó útról csak Ottó tért haza, súlyos betegen. Beszámolt útjának tapasztalatairól, elmondta, merre talált rá a keleti magyarokra, majd egy héttel visszaérkezése után elhunyt. Ottó halála után újabb négy domonkos szerzetes indult útnak. **Julianus** és három társa 1235 tavaszán hagyta el Magyarország területét. Eleinte a Kaukázus felé tartottak. Julianusék azonban hiába járták be Alánia területét, nem találtak rá a magyarokra. Ezután már csak két szerzetes folytatta a keresést. Julianus és Gerhardus a Volga mentén északi irányba indult. Sajnos, jelentésében Julianus nem írta le, hogy miért döntöttek így. Gerhardus halála után a keresést egyedül folytató Julianus végül Volgai Bulgária egyik városában találkozott egy magyar asszonnyal, akinek segítségével rábukkant a keresett magyarokra. Julianus jelentésében ez olvasható: „*ennek az országnak egyik nagy városában, mely állítólag ötvenezer harcost tud kiállítani, a barát egy magyar nőt talált, aki a keresett földről erre a vidékre ment férjhez*” (Györffy György fordítása, Julianus barát 1986: 68). Perényi József szerint Julianus a Volga jobbpartján lévő településen találkozott a magyar asszonnyal (Perényi József 1959). Fodor István azonban úgy vélte, hogy Julianus átkelt a Volgán, és a találkozás a Volgától keletre történt, valószínűleg

Bolgar városában (Fodor 1982). A „*nagy város*”-ra történő utalás azonban konkrétan Biljarra utal, ugyanis az orosz évkönyvek ezt a várost „*velikij gorod*”-nak, vagyis nagy városnak nevezik (Gyóni 2019: 226).

A keleti testvérektől kapott hírek a fenyegető mongol támadásról Julianust gyors visszatérésre készítették, s a mordvinok földjén átutazva 1236. december 27-én Magyarországra érkezett. Úti jelentésében értékes információkat őrzött meg a mordvinokról is. Arról természetesen nem lehetett szó, hogy a magyar–mordvin nyelvrokonságot felismerje. Julianus jelentéséből tudjuk azt is, hogy IV. Béla még két expedíciót indított a keleti magyarokhoz, de a mongol támadás szétszórta a keleti magyarokat, ezért a szerzeteseknek már csak a menekülőkkel sikerült felvenniük a kapcsolatot a Szuzdali Fejedelemség keleti határán (Julianus barát 1986: 76–77).

IV. Béla expedíciói után újabb évszázadok teltek el, s a keleti magyarok emléke majdnem megint teljesen feledésbe merült. A 15. században Hunyadi Mátyás (1458–1490) magyar uralkodó élénken érdeklődött a reneszánsz Itália kultúrája iránt. A Magyarországra érkező olasz humanista tudósok közül **Antonio Bonfini** (1427/1434 k.–1502) tanulmányozta a magyarok őstörténetét. Művében beszámolt Aeneas Sylvius Piccolomini (1458-tól II. Pius pápa) azon híradásáról, hogy a Don folyó mellett élő emberek ugyanolyan nyelvet beszélnek, mint a pannóniai magyarok. Ezt az információt ismerte Hunyadi Mátyás másik krónikaírója, Thuróczy János is.

Cosmographia című művében Piccolomini egy bizonyos veronai ember beszámolója alapján írt a Tanais (Don) folyó melletti emberek nyelvéről.

Bonfininél ezt olvashatjuk: „*Pius pápa, szerintem igen nagy tudós, akit ugyanolyan érzelmek vezérelnek, mint Jordanist, nem hiszi, amit minden történetíró állít, hogy a magyarok a hunoktól erednének... Ez a szentséges atya tanúságra hív egy veronai polgárt, aki azt mondta, hogy amikor a Don forrásánál járt, ott magyarul beszélő népre bukkant*” (Bonfini 1995: 62).

Bonfini arról is beszámolt, hogy Mátyás királynak egyéb információi is voltak a keleti magyarokról: „*A mi isteni Mátyásunk szarmata kereskedőktől értesült ugyanerről, követeket és kutatókat küldött oda, hogy a rokon népet, ha lehet, átcsábítsa a folytonos háborúságtól meglehetősen elnéptelenedett Pannóniába, ami ugyan eddig nem sikerült, de ha megéri, bizonyára megvalósul*” (Bonfini 1995: 62).

Hunyadi Mátyás keleti magyarokat kereső expedícióiról (ha ugyan voltak) nem maradtak fenn híradások. Moszkváig azonban egészen biztosan eljutottak Mátyás futárai. Ez a magyar király és III. Iván moszkvai nagyfejedelem levelezéséből ismert (Géresi 1879).

Mátyás uralkodása után nehéz évszázadok köszöntöttek Magyarországra. Előbb a litván Jagelló-dinasztia, majd a Habsburg-ház vette át Magyarország irányítását. Közben az ország középső részét a török birodalom szerezte meg. Ebben a helyzetben indult Oroszországba a Habsburgok érdekeit képviselő diplomata, **Siegmund Herberstein** (1486–1566).

Herberstein két alkalommal járt Moszkvában: először 1517-ben, másodszor 1526-ban indult veszélyekkel teli, hosszú küldetésére. Moszkvai görög tárgyalópartnere, Jurij Dmitrijevics Trahanyiot kincstárnok és pecsétőr első találkozásuk alkalmával kijelentette, hogy fejedelme jogot formál Pannóniára, Moráviára és Polsára [Lengyelországra], mert ezeket a területeket *a jugrák*-nak, tehát a moszkvaiak alattvalóinak nyugatra szakadt csoportjai foglalták el valamikor. Az orosz évkönyvekben szereplő jugrák/jugorok és az ugorok egy népként való értelmezése valószínűleg orosz környezetben született meg a két népnév hasonlósága miatt. A jugra/jugor népnév az obi-ugorokat (hantikát és manysikat) takarja, az ugorok pedig mint tudjuk, a magyarok. A két népnév esetleges összefüggését régóta vizsgálja a tudomány, de ebben a kérdésben eddig nem sikerült dönteni (Zsirai 1930; Vásáry 2008).

Herberstein nagy érdeklődéssel fogadta a jugrák és a magyarok azonosságáról szóló információt, és kész volt ellenőrizni is, mivel egyik szolgája beszélt magyarul. A szolga feltehetőleg magyar származású volt. Mivel Moszkvában akkoriban egyetlen jugor ember sem fordult meg, így a magyar szolga és obi-ugor nyelvrokona között nem jött létre a találkozó. Ha létrejött volna, biztosan nem értik meg egymást, de talán az orosz közvetítőnyelv segítségével felismerhették volna a két nyelv rokonságát: *„Azt mondják, a jugrák mind a mai napig közös nyelven beszélnek a magyarokkal; [hogyan igaz-e, nem tudom, mivel gondos kutakodásom ellenére] nem találtam egyetlen embert sem [arról a vidékről], akivel szót válthatott volna a [magyarul tudó] szolgám”* (Klima 2016: 126).

Pár évtizeddel később egy másik Habsburg-diplomata, a magyar származású **Zalánkeméni Kakas István** (1565–1603) utazott át Oroszországon. Habsburg Rudolf megbízásából Perzsiába indult, hogy az oszmán-törökök elleni szövetségről tárgyaljon. Kakas István 1602 augusztusában indult el a nagy útra. A diplomata Oroszországot is meg akarta nyerni a törökellenes koalíció számára, ezért útja először Wroclawon, Czesztohowán, Varsón, Vilniuson, Minszken és Szmolenszken keresztül Moszkvába vezetett, ahol november 27-én ünnepélyes külsőségek közepette Borisz Godunov cár fogadta Rudolf császár követségét.

December elején indultak tovább a cártól kapott szánokon. Nyizsnyij Novgorod érintésével december 23-án érkeztek meg Kazanyba. A tél tartós

várakozásra kényszerítette a követséget. Csak 1603 májusában tudtak továbbindulni, midőn a fagyok elmúltával a Volga ismét hajózhatóvá vált. Átkelve a Kaszpi-tengeren, Lenkorán városában szálltak partra, ahonnan hírvívót küldtek előre a sah udvarába. Miközben az expedíció a továbbhaladási engedélyre várt, tagjai közül többen megbetegedtek. A betegségtől legyengült Kakas István elhunyt. Úti naplójának írását Georg Tectander, a küldöttség titkára folytatta. A napló a cseremiszekekről tartalmaz beszámolókat, a korabeli terminológia szerint cseremiszeke-tatároknak nevezve őket. Természetesen a cseremiszekek (marik) és a cseremiszeke-tatárok közé feltehetőleg besorolt votjákok (udmurtok) és a magyarok közötti nyelvrokonságot Kakas István sem ismerhette még fel, de az útinaplóban annak sincs nyoma, hogy Kakas István tudott volna a magyarok baskíriai őshazájáról, és arról, hogy Kazany városában tartózkodva milyen közel is járt ehhez az őshazához (Klima 2016: 131–136).

Az 1700-as évek elején Nagy Péter cár energikusan próbálta birodalmát Európához felzárkóztatni. A nagyhatalommá vált, nagyra nőtt ország igényelte a tapasztalt szakembereket, de a katonákat is. Így érkezett Oroszországba 1716-ban a katonaviselt magyar **Turkolly (Turkoly) Sámuel** is. Oroszországi katonai karrierjéről nem sokat tudunk. Erről talán az orosz levéltárakban még rejtőznek adatok. Levelében fő hadi tisztnek nevezi magát.

Turkolly Szentpétervárról a volgai vízi úton érkezett a Kaszpi-tengerre. Részt vett a perzsák elleni háborúskodásban. 1724. vagy 1725. április 2-án Asztrahanyból címezte haza azt a levelét (egy magyar és egy latin nyelvű példányban), amelyben a keleti magyarokról tudósít.

Leveléből kiderül, hogy ismerte azokat a történeti műveket, amelyek a magyarok keleti származását hangoztatták. Ezért kereste a magyarok nyomait. Meg is találta: „...*kiknek lakások volt a Volga Vize mellett, igen fővenyes és erdőtelen helyen, mindazonáltal szép házakban laktanak, mivel ma is a kályha darabok olyanok találtak, mint nálunk az újj keresztyén Korsok; téglák pedig igen szélessek és szépek, melyből megesmörhetni, hogy szép házakban laktanak. A magyarok Királya pedig lakott Kuma nevű folyó víz mellett, melynek Palotái jöllehet rongyosok, de ma is fent állanak, és azon helyen még ma is Pogány nyelven hívják Magyaroknak. Magyar nyelven pedig sehol sem beszélnek, se magyar faluk sehol nintsenek...*” (Turkolly 1821: 127–128).

Tehát a Volga mentén és a Kaukázus előterében Turkolly magyarul beszélő embereket nem talált. Egykori otlétük nyomaira azonban rábukkant. A kaukázusi magyarság története a mai napig ismeretlen. Nem tudjuk, hogy azok a magyarok (szavartoi aszphaloi), akiket a 13. századi szerzetesek (Ot-

tó, majd Julianus) kerestek, a Kaukázus északi lejtőin éltek-e egyáltalán, s van-e valami közülük azokhoz a magyarokhoz, akiknek Turkolly már csak hűlt helyüket találta: elhagyott házaik romjait. Turkollynak az a megjegyzése ugyanis, hogy „*azon Magyarok ...bé telyesedtenek a Chrimi Tatárok között, most is Chrímben a Tatár Chám protetiojok alatt vagynak hét Faluk, melyben Magyarul beszélnek...*” (Turkolly 1821: 128.), arra utal, hogy a kaukázusi magyarok története esetleg nem független a mongolok/tatárok államszervező tevékenységétől. Talán jelentős számú magyar hadifogoly került az 1241-es mongol hadjárat során a Kárpát-medencéből az Arany Horda területére, de később is volt mód az oszmán-törököktől magyar foglyok vásárlására a fekete-tengeri kikötővárosokban.

Turkolly Sámuel levelében először szerepelnek magyar nyelven leírva finnugor népközpontok: „*A Scythiai Birodalomban sokféle Tatárok vannak, a' kik másféle Nemzeteknek nagy ellenségei, ú. m. Cserviszi [= cseremiszek], Csuvaszai, Karakalpagi, Mordvai [= mordvinok], Barkilczi, Kalmuki, Kabanszki, Trukmantzki, Kivintzki, Karagantzki, Andraviczi, Csekfentzki, Kimczki, Cserketzi, Bugharczi, Glanczi, Smaburuntzki tatárok, a Crimi, Butsaki és Nogai tatárokon kívül*” (Turkolly 1821: 128).

1728-ban Turkolly Sámuel után egy másik magyar katonatiszt, Gärber (Gaerber) János Gusztáv is járt Madzsar romjainál. Kaukázusi útjáról írt jelentésében leírja Madzsar városát. „*Magyarország alapítói ezen vidékről veszik eredetöket*” – fordítja magyarra Gärber egyik mondatát Jerney János (Jerney 1843: 13).

A modern tudomány hajnalán: csillagászati expedíció a Lappföldre, rokonságkeresők a Kaukázusban

1769-ben **Hell Miksa** (1720–1792) és **Sajnovics János** (1733–1785) Vardö-szigeti expedíciója egy csillagászati jelenség megfigyelése céljából szerveződött, a kutatók csak mellékesen foglalkoztak a finnugor nyelvek rokonságának kérdésével. Ennek ellenére Sajnovics János műve a magyar és a lapp nyelv összehasonlításáról alapvető jelentőségű volt a finnugor nyelvek rokonsági rendszerének feltárásában (*Demonstratio. Idioma ungarorum et lapponum idem esse*. Koppenhága, 1770). A mű az expedíció rangját is megadta. Sajnovicsék utazását joggal nevezhetjük a finnugor nyelvű területekre vezetett első magyar tudományos expedíciónak. Naplójában és egyik hazaküldött levelében Sajnovics a lappok életmódjáról is közölt adatokat: „*Sok itt a finn: kistermetűek, orruk többnyire kissé görbült, vidám tekintetűek, hajjuk hosszú, szemük eleven. Öltözkük nagyban hasonlít a magyar népviselet-*

hez...” (Sajnovics 1990: 67). „*A sátorlap anyaga szövet. Fent mindig van egy nyílás. [...] Télen a hegyekben változtatják lakóhelyüket, s vándorlásuk alatt a csillagok járása után tájékozódnak, miként a hajósok a tengeren. Vagyonukat a rénszarvasok képezik. A szegényebbeknek 50, a gazdagabbaknak 400 és 500 is van. [...] Akik a tenger mellékén laknak, kenyérsütő kemencéhez hasonló házaikat kőből építik. Halászatból élnek*” (Sajnovics 1990: 70).

Ezt az expedíciót pár évtizedig nem követte hasonló színvonalú folytatás. A 19. század első évtizedeiből csak jó szándékú amatőrök nem sok eredményt hozó kisebb utazásairól számolhatunk be.

Orlay János (1770–1829) utazásai nem jártak olyan nagy tudományos haszonnal, mint Sajnovicsék lappföldi útja. Ugyanakkor Orlay nemcsak a finnugor nyelvek, hanem a finnugor népek, valamint a magyarság eredete iránt is érdeklődött. Az egész azzal kezdődött, hogy különféle megkezdett tanulmányok után végül is az orvosi pálya mellett döntött, és Szentpétervárra utazott tanulni. Még mielőtt orvosi pályája felívelt volna, utazást tett Lappföldön, Finnországban, a Kaukázusban és az Urál-hegységben is. Ez 1790–1803 között történt. A történeti nyelvészet kibontakozó módszereit azonban nem értette, csak a naiv szóhasonlítgatásokig jutott: „*Ami az Ural-hegyeket illeti, azok is a magyaroknak köszönhetik elnevezésüket*” (vagyis mi uraltuk őket). Nem sokkal ezután bekerült a cári udvarba, és 1805-ben I. Sándor háziorvosának első helyettese lett. Később azt kérte, hogy az ország számára kedvezőbb éghajlatú – kevésbé hideg és nyirkos – vidékére helyezték át. Így került Dél-Oroszországba. 1819-ben Jaksich Gergellyel a Kaukázusba utazott, hogy a magyarság emlékei után nyomozzon (Tardy 1959). Jaksichra hivatkozva egy magyar újságban (*Felső Magyar Országgi Minerva*, 1825: 203–206) Perecsényi Nagy László azt írta, hogy Orlay és Jaksich a Kaukázusban egy magyar nyelven beszélő törzsi vezetővel találkozott. Ez valószínűleg csak Jaksich Gergely fantáziájában történt meg. A nagy képzelőerejű utazó soha meg nem történt szibériai útjáról is beszámolt. Volt azonban olyan kutató, aki nem zárta ki a kaukázusi magyar törzsfővel történt találkozás lehetőségét, de a kaukázusi magyarokat ő sem tartotta valamiféle ősi népességnek, csupán a török–tátár időkben odahurcolt magyar rabszolgák leszármazottainak (Bendefy 1942). A kaukázusi magyarokról szóló hírek megihlették Vörösmarty Mihályt, a költőt is, a témáról eposz írását tervezte. A nagy műnek csak a *Magyarvár* címen ismert töredékével készült el 1827-ben.

És a Kaukázusból még mindig nem volt elég. **Ógyallai Besse János** (1765–1841), egyike a nagy magyar világcsavargóknak, szintén arrafelé vette

az irányt. 1829-ben, immáron 64 évesen, de még mindig nyughatatlan szívvel és lélekkel barangolt a fenséges hegyek között. Hazaküldött tudósításában beszámolt róla, hogy „*a' karatsaiak és a Tatórok azt állítják, hogy az Azovi Tengertől fogvást, éjszak felé a' Kuma víz partján fekvő Magyar város-tól fogvást egész Derbendig a' Caspium Tenger partján Magyarok voltak az urak*”. Azt is megtudta, hogy több kaukázusi nép, például a karacsájok, kabbardok, avarok, cserkeszek a magyaroktól származtatják magukat (Domokos 1998: 90). A 19. századi kaukázusi magyar expedíciókat Kránitz Péter Pál ismertette. Az általunk tárgyaltakon kívül említi Déchy Mór természettudományos felderítő útjait is. Déchy figyelmét éppen a magyar őstörténet kaukázusi vonatkozásai terelték e világrészek határán álló nagy hegység felé, ezért indult útnak, s vált a Kaukázus geográfiai és geológiai viszonyainak kutatójává (Kránitz 2014: 536).

19–20. századi magyar tudományos expedíciók

A magyarság őstörténetének és nyelvi kapcsolatainak feltárására irányuló tudományos expedíciók Sajnovics János és Hell Miksa lappföldi utazásával kezdődtek a 18. század második felében. A 19. században mind több ilyen expedíció indult. Ezek szervezői és résztvevői között is voltak amatőr érdeklődőből lett tudományos kutatók, főleg a század első felében. Az amatőrizmus leginkább a korabeli kutatók nyelvészeti nézeteiben figyelhető meg. Ez érthető, hiszen az összehasonlító-történeti nyelvészet kialakulása éppen a 19. század első felére tehető, s ekkor még nagyon kevés az olyan kutató, aki érti és alkalmazni is tudja a történeti nyelvészet új módszereit. Ugyanakkor a magyar őstörténettel foglalkozó kutatók történeti ismeretei egyre mélyebbek voltak, egyre inkább a források alapos ismeretén és elemzésén alapultak. Téves eredmények leginkább azon kutatók által születtek, akik csak történeti ismeretekkel rendelkeztek, de ennek ellenére megpróbáltak nyelvészkedni is. Ők azok, akik számtalan, ma már megmosolyogtató etimológiát állítottak föl, s a magyar nyelv emlékeit a világ minden táján, a világ minden nyelvéből ki tudták mutatni.

A 19. század első felében a magyar őstörténet legképzettebb kutatója **Kőrösi Csoma Sándor** (1784–1842) volt. Közép- és felsőfokú tanulmányait a híres enyedi⁴ kollégiumban végezte. Még tanulóévei alatt határozta el, hogy felkutatja a magyarok őshazáját. 1816–1818 között Göttingenben képezte tovább magát, ahol orientalisztikával foglalkozott. A magyarság eredetét nyel-

⁴ Ma Aiud, Románia.

vészeti módszerekkel kereste. Amikor 1819-ben útnak indult, Belső-Ázsiába, a „*jugar*”-ok (= ujugurok) földjére szeretett volna eljutni. Úgy vélte, hogy a magyarokat és az ujugurokat valamiféle rokonság fűzi össze. Erre a két népnév (ujgur–ugor) hasonlóságából következtetett. Céljának eléréséhez azonban rossz útvonalat választott. Talán Oroszországon át utazva elérhette volna az ujugurok földjét. Kőrösi Csoma Bagdad, Teherán és Buhara érintésével 1822 tavaszán érkezett Kabulba, ahonnan csak India felé tudott továbbutazni. Többször is megkísérelt átjutni a Himaláján, közben éveket töltött Tibetben, ahol a tibetológia megalapítója lett, és az első tibeti–angol szótár összeállítója. Kőrösi Csoma Sándornak a magyar nyelv rokonságáról és a magyar nép őstörténetéről alkotott véleményét csak leveleiből, illetve a róla szóló feljegyzésekből ismerjük. Ezekből a töredékekből megállapítható, hogy tudott a magyar nyelv akkoriban már feltételezett finnugor rokonságáról, azonban a Kézai Simon által kidolgozott hun–magyar rokonság alapján állt, a székelyeket a hunok leszármazottainak gondolta és a 19. század elején kibontakozó történeti nyelvtudomány módszereit még nem alkalmazta (Klima 2017).

A jogi és történettudományi képzettséggel rendelkező, amúgy jogi pályán dolgozó **Jerney János** (1800–1855) 1844 áprilisában indult útnak. Először Besszarábiában járt (Moldova), majd a mai Ukrajna sztyeppövezeti vidékein, a Fekete- és az Azovi-tenger mellékén kóborolt. Utazásának legkeletibb állomása Taganrog városa volt. Tervezte, hogy továbbutazik a Kaukázus felé. Tbiliszibe szándékozott eljutni, de végül másképp döntött, és visszakanyarodott Besszarábiába és Moldvába (Románia). 1845 áprilisában, éppen egy évvel elindulása után tért vissza Pestre (Jerney 1851). Jerney János a magyarság vándorlásának két helyszínét járta be, a Bíborbanszületett Konstantin bizánci uralkodó által Etelköznek (Besszarábia, Moldva) és Levédiának (Fekete- és Azovi-tenger melléke, Donyec-medence?) nevezett vidékeket. Ebből a szempontból utazása nagyon értékes és eredményes volt. A történeti forrásokból levont véleménye a magyarok rokonságáról a besenyőkkel, kazárokkal és kunokkal azonban nem vitte előbbre a kutatásokat. A magyarság kapcsolata a különböző török népekkel a történeti források alapján nyilvánvaló volt már akkor is, de e kapcsolat jellegéről Jerney nem tudott újat mondani. Jerney a parthus–magyar rokonság híve volt. E nézete Horvát István hatását tükrözi (Horvát 1825). A parthus–magyar rokonság elméletének ma is vannak hívei az amatőr őstörténészek körében. Habár Jerney Jánosnak is voltak naiv elképzelései a magyarság eredetéről, de a 19. század első felében voltak nála nagyobbat álmodók is a magyar őstörténet kutatói között: Jerney János cáfolta meg Orlay János útitársának, Jaksich Gergelynek azt az állítását, hogy a Kaukázusban magyarokkal találkoztak, s velük magyar nyelven társa-

logtak. Ez mindenképpen jelzi Jerney objektivitásra való törekvését (Jerney 1829).

Jerney Jánossal egy időben járt keleten **Reguly Antal** (1819–1858) is. Ő is felsőfokú jogi tanulmányokat folytatott, miként Jerney. Ő sem elégedett meg ennyivel. Jerney Bécsben képezte tovább magát, ahol a keleti népek történelmével ismerkedett. Reguly azonban messzebbre utazott: Helsinkiben megtanult finnül, bejárta Finnországot, meglátogatta a lappokat is, valamint megismerkedett a finnugor nyelvek kutatásában elért eredményekkel. Ezek hatására döntött úgy, hogy Oroszországba utazik, s az obi-ugor nyelveket fogja tanulmányozni. 1841-ben érkezett Szentpétervárra, s megkezdte felkészülését keleti utazására.

Az 1825-től 1848-ig terjedő reformkorban erősödött meg a magyarság nemzeti öntudata. A műveltebb vezető réteg érdeklődéssel fordult a magyar nép őstörténete felé. Az 1831 óta működő Magyar Tudós Társaság (mai nevén Magyar Tudományos Akadémia) Jerney János és Reguly Antal expedícióját is támogatta.

Reguly 1843 őszén indult útnak, Kazany és Perm érintésével érte el az Urált. A tél folyamán a manysik nyelvét, kultúráját tanulmányozta, és antropológiai méréseket is végzett. A 19. század kutatói számára két nyelv rokon-sága azt jelentette, hogy a nyelveket beszélő népek is rokonok. A század végén Magyarországon zajlott tudományos vita (az „ugor-török háború”) azonban tisztázta, hogy a nyelvrokonság és a néprokonság nem feltétlenül esik egybe. Az antropológiai mérések nagyon fontos adatokat szolgáltatottak ennek a problémának a megoldásához.

Reguly Antal 1844 márciusában érkezett Tobolszkba. A városban találkozott a kor másik nagy finnugor utazójával, a finn Matias Aleksanteri Castrénnel. A két tudós még Helsinkiből ismerte egymást. Reguly Tobolszkból előbb a Konda folyó mellékére, onnan pedig a Szoszva és Szigva folyókhoz indult. Útja során Pelim és Berjuzovo településeket érintette. Ezzel megérkezett a hantik körébe. Megkezdte a hantik nyelvének és kultúrájának tanulmányozását. A hantik nyomában egészen Obdorszkig⁵ jutott. 1845 februárjában hagyta ott az északi hantikat, s indult vissza Kazany városába. 1845 nyarán a marik és mordvinok körében végzett nyelvészeti, néprajzi gyűjtést. Rövid ideig Nyizsnyij Novgorodban tartózkodott. 1845 novemberétől ismét Kazanyban volt, ahol csuvas nyelvi tanulmányokkal foglalkozott. 1846 tavaszán még futotta erejéből rövidebb tanulmányutakra a mordvinok és cseremiszek körébe, de ekkorra már megrendült az egészsége. Augusztusban érkezett

⁵ Ma Szalehard.

vissza Szentpétervárra (Reguly 2008). Az Orosz Földrajzi Társaság felkérésére elkészítette az Északi Urál térképét (Pápay 1906). A térképen nemcsak az által megismert településeket tüntette fel, hanem az őslakos manysi és hanti etnikai csoportok lakóhelyének határait is bejelölte. Nyelvi anyaggyűjtése mellett Reguly térképeket is készített az orosz akadémia megbízásából. E munkássága is rendkívül jelentős volt. A térképen szereplő földrajzi nevek helyes olvasatával B. Székely Gábor foglalkozott (Székely 2008, 2009a, 2009b, 2011). Reguly térképészeti tevékenységét és a hozzá kapcsolódó földrajzi szakirodalmat Gulyás Zoltán tekintette át (Gulyás 2016a, 2016b).

Reguly 1847-ben érkezett haza Magyarországra. A finnugrisztikában elfogadott általános vélemény szerint betegsége miatt nem dolgozta fel manysi és hanti nyelvi jegyzeteit. Hagyatékának alaposabb tanulmányozása azonban rávilágított egy másik szempontra is: Reguly nyughatatlan szelleme újabb kihívásokat keresett. Obi-ugor gyűjtésének feldolgozása helyett inkább más nyelvek tanulmányozásával kívánt foglalkozni. A magyar nyelv kapcsolatainak kérdésén túllépve, immár a világ nyelveinek fejlődésével, kialakulásával kapcsolatos általánosabb témakörök foglalkoztatták. Reguly Antal tiszteletére adták ki kortársai a *Reguly-album* című könyvet (1850). Jegyzeteit felhasználva írta meg Hunfalvy Pál *A vogul föld és nép* című könyvét (1864). Reguly Antal manysi és hanti nyelvi följegyzéseit későbbi kutatók fejtették meg.

Reguly Antal a hazai finnugrisztika előfutára volt. A 19. század második felében Magyarországon több kutató is elkezdett foglalkozni a magyar nyelv finnugor kapcsolataival. Ugyanebben az időben egy Kőrösi Csoma Sándorhoz hasonló nyelvtehetség, **Vámbéry Ármin** (1832–1913) érdeklődése is a magyarság őstörténete felé fordult. 1861-ben a magyar őstörténet nyomába indított expedíciója során beutazta Perzsiát. Teherán, Tabriz és Iszfahan városainak érintésével a mai Üzbegisztán területére jutott, ahol Hivát, Buharát és Szamarkandot kereste fel. A finnugristákkal folytatott vitája során tisztázódott véglegesen, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvek közé tartozik. Vámbéry ugyan a magyar nyelv török kapcsolataiból téves következtetéseket vont le, de keleti utazása a legnagyobb orientalisták közé emelte (Vámbéry 1865).

Vámbéry Árminhoz hasonlóan Belső-Ázsiában járt **Berzenczey László** (1820–1884). Már gyerekkorában nagy volt benne az utazási vágy, érdekelték a magyarság távoli kapcsolatai. Hajlamát anyai nagyapjától örökölte, aki annak idején Kőrösi Csoma Sándor utazásának egyik támogatója volt. Berzenczey László úgy gondolta, hogy a magyarok rokona lehet a Kuku Nor-tó vidékén élő hung maul nép. 1851–1852-ben Kína felől nem tudott eljutni hozzájuk. Második útja alkalmával, 1873–1874-ben Oroszország felől, Omszk

városából indult el. Hihetetlen nehézségek árán, egyedül haladt útján. Ő volt az első utazó, aki észak felől, a Karakorumon és a Himaláján átkelve eljutott Indiába. Berzenczey László útjának őstörténeti eredménye nem volt. A tudomány ekkor már rég túllépett azon a szinten, amit ő képviselt. Szellemileg megfáradva, zárt intézetben fejezte be életét (Magyar Utazók Lexikona 1993: 50–52). A tudósok a 19. század második felében már nem indultak útnak csupán két népnév hasonlósága miatt. Utazásukat komoly nyelvészeti, történeti, régészeti és néprajzi előtanulmányok után kezdték meg.

A finnugor nyelvek magyar kutatói a finnugor nyelvek és népek tanulmányozása révén kívántak információkhoz jutni népünk eredetéről. Ugyanakkor, amikor néhány magyar kutató felkereste Finnországot, a finnek érdeklődése is megnőtt Magyarország iránt. **Hunfalvy Pál** (1810–1891) 1869-ben utazott északra. Riga felől hajóval érkezett Tallinnba. Utazása során az észti és finn tájakat, településeket járta be. Érdekelték a korabeli viszonyok is – a gazdaság, az oktatás, a kultúra. Igyekezett olyan információkhoz jutni, amelyek hasznosíthatók lennének Magyarországon is. Rövid látogatást tett Tartuban, majd miután visszatért Tallinnba, ismét hajóra szállt, és Szentpétervárra utazott. Az orosz fővárosban találkozott A. A. Kunikkal, a neves történésszel is. Egy Carszkoje Szelo-i kirándulás után érkezett Finnországba. Útjának fontosabb állomásai Viborg, Helsinki, Hämeenlinna és Turku. Végül Svédország és Dánia érintésével tért haza. Hunfalvy nem volt felfedező. Mások által már ismert tájakat járt be. Ugyanakkor ő volt az első magyar finnugrista, aki az észti és finn nép életével, kultúrájával nem könyvekből ismerkedett meg, hanem saját tapasztalatai, megfigyelései révén. Útja során több tudással és irodalmárral is kapcsolatba került, ezzel a nemzetközi eszmecsere kiépítését is szolgálta. Útleírásában tudományos eszmefuttatások is olvashatók. Kitért a lapp népre, kereste a magyar–finn–észti nyelvi kapcsolatok nyomait, s az őstörténet felől is gondolkodott. Véleménye szerint a magyar–finn érintkezések egykori színtere Oroszország területén lehetett (Hunfalvy 1871).

1869-ben kelt útra **Szentkatolnai Bálint Gábor** (1844–1913) is, aki a török, mongol és mandzsu nyelvek tanulmányozása céljából indult Oroszországba. Az erdélyi származású Bálint Gábor igazi nyelvtelenség volt, középiskolai tanulmányai befejeztével már több mint tíz nyelven tudott. Érdekelte a székelység eredetének kérdése, és nagy hatással volt rá a szintén székely származású Kőrösi Csoma Sándor életútja. Bécsben és Pesten folytatott jogi tanulmányait abbahagyta, hogy a keleti nyelvek kutatásának szentelhesse életét. A pesti egyetemen Budenz József és Vámbéry Ármin óráit hallgatta. Megismerkedett Fogarasi Jánossal is. Az ő ajánlására az akadémia Bálint Gábort bízta meg a keleti nyelvek helyszíni tanulmányozásával. Bálint Gábor

először Szentpétervárra utazott, ahol elmélyedt a mongol, a mandzsu-tunguz és a finnugor nyelvek tanulmányozásában. Nyelvi anyaggyűjtését 1871-ben kezdte a kazanyi tatárok körében. Kazanyból Asztrahanyba utazott, hogy a kalmük nyelvet tanulmányozza. 1872 tavaszán tért vissza Szentpétervárra. 1873-ban Mongóliába indult. Urga városában több hónapig gyűjtött mongol nyelvi anyagot. Úti jelentése az akadémia folyóiratában jelent meg (Bálint 1874). Leveleit és úti jelentéseit modern kiadásban is olvashatjuk (Kara 1973). Nyelvi anyaggyűjtését csak részben dolgozta fel (Bálint 1875–1877).

Bálint Gábornak fokozatosan alakult ki az a véleménye, hogy a magyar nyelv nem sorolható be sem a finnugor, sem a török nyelvek közé. E véleménye eltávolította őt a magyar nyelv eredetéről vitatkozó mindkét tábortól. Konfliktusaiba Arany János akadémiai papírszeletei világítanak be:

I (Budenzhez)

Igazi vasfejű székel a Bálint:

Nem arra megy, amerre Hunfalvy Pál int.

II (Bálint Gábor röpiratára, melyben panaszosan kikelt az akadémia s a kultuszminisztérium ellen, hogy méltatlanul bánnak vele; de ő maga annál hevesebben megtámadta mind a kettőt.)

Szegény Bálint Gábor,

Boldogtalan góbé;

Amennyit te szenvedsz,

*Mi ahhoz a Jóbé!*⁶

Arany Jánosnak itt idézett mindkét verses szösszenete 1878-ban íródott. Ekkor Bálint Gábor már túl volt egy újabb nagy utazáson: 1877 decemberében Széchenyi Béla expedíciójának tagjaként Délkelet-Ázsiában járt. Betegsége miatt idő előtt hazatérni kényszerült. Az expedíció eredményeit publikáló kiadvány második kötete 1897-ben jelent meg. Ez a Bálint Gábor által írt *Tamul (dravida) tanulmányok* (Bálint 1897). A szerző így foglalja össze véleményét a magyar nyelv eredetéről: „Már első tanulmány-utam bevégeztével [...] erős volt azon meggyőződése, hogy [...] nemzetünk a közép és éjszaki Turánságban mint külön egyediségű népág áll s hogy ekkép nyelvünk édes-testvéri rokonságban nincs sem a Közép-Turánság főbb nyelveivel (mint Japán, Mandsu, Mongol és T.-tatár), sem a Turánság éjszakra szorított asteroidjainak a suomi vagy Finn-féle népecskéknek kétes minőségű nyelveivel” (Bálint 1897: 3). A következő idézet azt mutatja, hogy Bálint Gábor ugyan-

⁶ Arany János összes költeményei. <https://mek.oszk.hu/00500/00597/html/vs187704.htm>

azt a véleményt képviselte, mint napjaink amatőr őstörténészei, akik szerint létezik egy magyarellenos érdekeket képviselő, úgymond „hivatalos” tudomány, amely elferdíti a tényeket: „*Ha én turáni fajú nem volnék [...] nem törődtem volna azzal, hogy a magyar nemzet által fizetett, tehát hivatalos nyelvészei miként igyekeznek a Turánság legelferdültebb nyelvecskéire [értsd: a finnugor nyelvekre] alapítani egyoldalú tanaikat*” (Bálint 1897: 3). Bálint Gábor mellőztetése ellen tiltakozva 1879-ben külföldre távozott. 1893-ban a kolozsvári egyetem urál-altaji tanszékének vezetésével bízták meg, 1895-ben kaukázusi gyűjtőútra indult az első Zichy-expedíció tagjaként. A magyar nyelv eredetéről vallott nézeteit az utókor sem fogadta el. Török, mongol és mandzsu nyelvi anyaggyűjtéséért és leíró nyelvészeti munkásságáért azonban nagy megbecsülés övezi (Birtalan 2000; Erdélyi Tudományos Füzetek 220. [1994]; Keletkutatás 2015. ősz). Hagyatékának publikálása és tudományos feldolgozása folyamatban van (Berta 1988; Birtalan 2009, 2011).

1874-ben első régészként **Rómer Flóris** (1815–1889) nagy tanulmányutat tett Észak- és Kelet-Európában. Az Archaeológiai Értesítőben számolt be utazásáról. Stockholmba indult, régészeti konferenciára, ahonnan átutazott Kijevbe, egy másik konferenciára. Útközben igyekezett a múzeumokat, magángyűjteményeket fölkeresni, s jegyzeteket, vázlatokat készíteni. Kijevből azonban még nem tért haza, hanem Moszkva, Szentpétervár, Helsinki, Tallinn és Riga érintésével egy nagy körutazást tett. Moszkvában a Pacskovszkij-gyűjteményt tanulmányozva felfigyelt a sztyeppövezeti nomád népek és a Kárpát-medencei magyarság közös eredetű tárgytipusaira. Szentpétervárott a szkíta leletek kötötték le figyelmét. Helsinkiben Aspelin mutatta be neki a múzeum régészeti anyagát (Rómer 1875). A finnugor régészet iránt akkoriban még nem érdeklődtek Magyarországon, de a honfoglaló magyarság kultúrájának keleti elemei iránt igen.

A régészek érdeklődése Rómer Flóris utazásával kezdődött. Tanítványa, a 19–20. század fordulójának meghatározó magyar régésze, **Hampel József** (1849–1913) szintén járt Oroszországban, 1886-ban a moszkvai és szentpétervári régészeti gyűjtemények anyagát tanulmányozta. Múzeumi megfigyeléseit, szakirodalmi ismereteit beépítette tudományos publikációiba. Az Uvarov és Jasztrebov ásatásaiból ismertté vált finnugor régészeti anyagot összevetette a Kárpát-medencei magyar anyaggal. Megállapította, hogy a Volga-vidéki finnugor népességet és az ősmagyarokat azonos kulturális hatások érték. Ez magyarázza egyes régészeti emlékek hasonlóságát (Hampel 1896: 206–212). Rómer és Hampel útját azóta sok magyar régész bejárta: aki népünk őstörténete iránt érdeklődik, feltétlenül ellátogat az oroszországi múzeumokba.

Az 1870-es években két magyar utazó is útnak indult Közép-Ázsiába: Ujfalvy Károly és Ónody Bertalan. A magyarság őstörténete iránt érdeklődő **Ujfalvy Károlyt** (1842–1904) a finnugor nyelvrokonság kérdése is foglalkoztatta, ezért első útja alkalmával Finnországot is felkereste, valamint Nyugat-Szibériában is járt. Utazásainak tudományos eredményeiről francia nyelven írt kötetekben számolt be. Az 1870-es években több művében foglalkozott a magyar nyelv finnugor kapcsolataival és tanulmányozta a Kalevalát is.⁷ Belső-ázsiai és himalájai néprajzi-antropológiai megfigyelései igen értékesek, de a magyar őstörténet szempontjából nem jelentősek. Az első útján szerzett élményeit francia felesége írta meg, műve magyar fordításban is megjelent (Ujfalvy-Bourdon 1885). Az útleírásban a 602–603. oldalon olvashatunk arról, hogy Omszkban Ujfalvynak módja volt osztyákokkal találkozni. Ennek kapcsán Ujfalvy-Bourdon Mária ismerteti az osztyákokra vonatkozó legfőbb tudnivalókat. A kötetben Helsinki katolikus templomát, az omszki hidat, valamint finn, osztyák és szamojéd embereket megörökítő illusztrációk is találhatóak (Ujfalvy-Bourdon 1885: 29, 33, 597, 605, 609).

Ónody Bertalan ugyan Vámbéry Ármin biztatására indult útnak, de föld-birtokosként a közép-ázsiai mezőgazdasági kultúra foglalkoztatta, erről publikált tanulmányokat. Könyvet írt *Khiva dinnyészete* címen (1877, Budapest), és a Vasárnapi Ujság lapjain árulta az általa hazahozott dinnyemagvakat (pl. Vasárnapi Ujság XXIV. évf./10. [1877]: 158).

Szinnyei József (1857–1943) 1879-ben járt Finnországban. Egy éves ott tartózkodásának emlékeit, megfigyeléseit könyvben foglalta össze. Utazásáról, könyvéről lényegében ugyanazok mondhatók el, mint Hunfalvy utazásáról és könyvéről. Mindkét szerző műve alapvetően az úgynevezett országleírás (horográfia) kategóriájába tartozik. A látnivalók leírása közben Hunfalvy könyvében több helyütt is finnugor nyelvészeti és őstörténeti fejtegetésekre bukkanhatunk, Szinnyei viszont csak az utolsó fejezetben foglalkozik a finnugor nyelvrokonság kérdésével (Szinnyei 1882).

Hunfalvy és Szinnyei utazásainak is köszönhetően Magyarországon a finnugrisztika megerősödött, bekapcsolódott a nemzetközi tudományos életbe. Erősebb pozícióit kihasználva immár lehetővé vált, hogy tudományos expedíciók is induljanak a különböző finnugor népek tanulmányozására. Az expedíciók az 1880-as–1890-es években zajlottak, a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával.

⁷ E művek felsorolása megtalálható az életét ismertető Wikipédia-szócikkben: https://hu.wikipedia.org/wiki/Ujfalvy_Károly_Jenő

Halász Ignác (1855–1901) elsőként 1884-ben kelt útra a lappokhoz. Svédországban és Norvégiában járt, finn és orosz területre nem lépett be. Még kétszer tért vissza nyelvészeti és népköltési gyűjtést végezni, 1886-ban és 1891-ben. Útjairól rendkívül részletes felolvasásokat tartott az akadémia ülésein. Első és második beszámolója a Budapesti Szemlében jelent meg (Halász 1885, 1887), a harmadik pedig a Budapesti Szemle mellett az Akadémiai Értesítőben is olvasható volt (Halász 1891, 1892). Ismert még egy cikke a Földrajzi Közleményekből is, amelyben a jemtlandi svéd-lappok nyári életmódját ismerteti (Halász 1890).

1884 júniusában első útjára vonattal indult, Varsóból Szentpétervár felé haladt, majd Helsinkibe utazott tovább. A Finn Nagyhercegség fővárosában igyekezett további útjához információkat szerezni, ezért fölkereste Antti Jalavát, vehoniemi nyaralójában pedig Arvid Genetzet. Turku felé utazott tovább, ahol hajóra szállván, átkelt Stockholmba.

További útján útítársa is akadt, „magister Jaakkola Károly, Björneborgból”, akivel Härnösandba indultak hajóval. A város Västernorrland tartomány központja, egyben püspöki székhely is. Az utazók éppen ezért mentek oda, s számításuk be is vált: az egyházkerület központjában lapp nyelvű kiadványokat kaptak – a Bibliát, Luther kiskátéját, valamint Svédország történetét. Az Ångerman folyón (Ångermanälven) továbbhaladva Sollefteåba érkeztek. Ezután szekérre váltottak, majd 21 órányi zötykölődés után ismét vonatra szálltak, hogy végre megérkezzenek Östersundba. A városból kiindulva kisebb-nagyobb kirándulásokat tettek, vasúton vagy gyalogosan, a jemtlandi lappok nyelvének és kultúrájának tanulmányozása céljából. A kutatók az egész nyarat Östersund környékén töltötték, majd továbbutaztak a norvég határ felé, Skalstuganba. Egy svéd család sátrában töltött napok után Halász Ignác Sundsvallba, majd onnan hajóval Luleåba utazott. A Luleälv folyón hajózva és szekéren utazva bejárta a helyi lappok által lakott vidéket. Jokkmokban Lars Levi Laestadius vallási vezetővel is találkozott. Szeptember elején indult haza, Luleából hajóval Sundsvallba ment, majd Norvégián, Dánián, Németországon és Ausztrián átutazva tért haza Magyarországra (Halász 1885).

1886-os második útja során Helsinkit kikerülve Halász Ignác Stockholmba vonatozott, majd onnan még mindig vonaton a norvég fővárosba, Krisztiániába (a mai Oslóba) ment. A városban fölkereste „Friis egyetemi tanárt”, aki hasznos információkkal látta el a norvég lappokra vonatkozóan, s egy általa készített térképen megmutatta lakóhelyeiket is. Halász Ignác Oslóból Trondheimba vonatozott. A helyi vásárban a korábbi útján megismert két lapp emberrel is találkozott. Trondheimből Tromsøbe hajózott, ahol fölvette

a kapcsolatot K. J. Qvigstad lappológussal, a helyi tanítóképző igazgatójával. A környező szigetekre és a szárazföld belsejébe tett kirándulásaira Halász Ignácot Qvigstad rendszeresen elkísérte és kalauzolta. A helyi tanulmányokat befejezve Halász Ignác Bodø érintésével Mosjøenbe hajózott, ahonnan Hatfjelddalba kocsizott, a svéd határ közelébe. Ez útjának nagyon sikeres szakasza volt, sok lapp emberrel került kapcsolatba. Ezután visszatért Trondheimbe, onnan pedig Jemtland tartományban rövid időre megállva Stockholmba vonatozott. Augusztus folyamán a szokott útvonalán hazatért Budapestre (Halász 1887).

1891-ben Halász Ignác ugyanazon az útvonalon érkezett a norvégiai Tromsøbe, mint öt évvel korábban. A városban több lapp nyelvjárás beszélőjével is találkozott. Nyelvészeti anyaggyűjtő munkájában ezúttal is K. J. Qvigstad volt segítségére.

Tromsøből Norvégia belsejébe, Rognanba utazott, ahol nemcsak a helyi lapp nyelvjárást tanulmányozta, hanem a svédországi Piteå mellől átvándorolt lappok körében is gyűjtött. Ez volt a legeredményesebb útja, sok pogány eredetű lapp szöveget jegyzett le a sámánokról, a föld alatt élő apró szellemekről és a medvekultusról.

Ezután átment a Svédország Jemtland tartományában élő legdélibb lapp csoporthoz, ahol a helyi adatközlőkkel a hét évvel korábban, az első lappföldi útja alkalmával gyűjtött nyelvtani anyagot egyeztettek (Halász 1891, 1892).

Halász Ignác nyelvészeti anyaggyűjtését a finnugor nyelvészek nagy haszonnal forgatják azóta is (Halász 1881, 1885–1896). Úti beszámolóit Hadobás Sándor gyűjtötte össze és publikálta (Hadobás 1997).

Halász Ignác és Munkácsi Bernát már a 2. finnugrista tudós-nemzedék tagjai voltak. **Munkácsi Bernát** (1860–1937) Budenz Józseftől és Simonyi Zsigmondtól tanulta a magyar és finnugor nyelvészetet, Vámbéry Ármintól pedig a turkológiát. Oroszországi expedíciókat tervezvén elsajátította az orosz nyelvet is. 1885 tavaszán indult első expedíciójára, az udmurtokhoz. Moszkván át vonattal utazott Nyizsnyij Novgorodig, onnan pedig hajón folytatta útját Kazanyig. A városba érkezve felvette a kapcsolatot Nyikolaj Ivanovics Ilminszkijjel, a kazanyi tanítóképző intézet vezetőjével. Ilminszkij ismert volt arról, hogy a Volga-vidéki népek és nyelvek kutatóit igyekezett ereje szerint támogatni. Munkácsi egy hónapig tartózkodott Kazanyban, ahol a tanítóképzőben tanuló udmurt diák, Nyikolaj Ivanovics Ivanov tanította udmurtul. A nyelvtanulás közben Ivanovtól népköltési anyagot is tudott gyűjteni. A felkészülés után együtt kezdték meg a terepmunkát is. Június elsején indultak hajóval Szarapulba. A gyűjtést Ivanov falujában, Ljukban kezdték el. Mintegy tíznapi gyűjtés után, Izsevszk és Szarapul érintésével tértek

vissza Kazanyba. A városban huzamosabb időt volt kénytelen azzal tölteni, hogy újabb útjára megszerezze az engedélyeket. A hónap végén ugyanazon az útvonalon tértek vissza. Ekkor Vuvs Dzsúmja és Multan falvakban gyűjtöttek. Az útjuk során érintett falvakban pogány szertartásokon, lakodalomban és különböző egyéb ünnepeken is részt vettek. Augusztusban az ufai kormányzásba utazott, de az ottani udмурtok nagyon bizalmatlanok voltak iránta, így lényegében dolgavégezetlenül tért vissza Kazanyba. A városban Ivanov segítségével rendszerezte feljegyzéseit. A hónap végén sikerült még Kurakova faluban (Jelabugától kb. 40 km-re) gyűjtenie. Szeptember végén indult vissza Magyarországra. Már hazafelé tartva, a szimbirszki tanítóképző intézetben Munkácsi csuvas diákokkal is megismerkedett, akiktől szintén nyelvi anyagot gyűjtött. Ez az utazás rendkívül sikeres volt a finnugor nyelvek kutatása szempontjából. A hazatérése utáni években Munkácsi Bernát publikálta udмурt szótárát, népköltési gyűjteményét és a Nyelvtudományi Közleményekben közzétette hat udмурt nyelvjárás nyelvtani vázlatát, valamint a csuvas nyelvre vonatkozó megfigyeléseit (Munkácsi 1884, 1887, 1890–1896, 2008).

Munkácsi Bernát rövid magyarországi pihenés után újabb expedícióra indult. 1888 márciusában Pápai Károllyal a manysikhoz utazott. Szentpétervárról indulva Moszkva érintésével érkeztek Kazanyba. A városban többször találkoztak és konzultáltak Mihkel Veske észt nyelvvel, I. Ny. Szmirnov történésszel és a korábbi út során már megismert Ny. I. Ilminkijjel. Kazanyból Permbe hajóztak. Először a Permi kormányzáság verhnyeturjei⁸ járásában élő manysikat tanulmányozták. A Lozva folyónál elváltak útjaik: Pápai továbbment a hantikhoz, Munkácsi pedig a lozvai és tadvai voguloknál gyűjtött. Ezután egy hónapot Jekatyerinburgban, majd Tobolszkban töltött. Szeptember végétől a Konda és a Szoszva mellékén élő vogulok nyelvét és kultúráját tanulmányozta. 1889 tavaszára Munkácsi Bernát elvégezte a maga elé tűzött feladatot: megfejtette és további tudományos feldolgozásra alkalmassá tette Reguly Antal vogul feljegyzéseit. Tobolszkból még egy rövid utat tett a tadvai vogulokhoz, majd visszatért Kazanyba. A városban másfél hónapot pihent, közben feljegyzéseit rendszerezte, s csak azután utazott haza Magyarországra. Munkácsi Bernát gyűjtött anyagát szinte hiánytalanul publikálta (Munkácsi 1892–1921, 1894, 1896). A 19–20. század fordulóján ő volt a finnugor nyelvek legeredményesebb magyar kutatója (Kálmán 1981).

A Munkácsival együtt útnak induló **Pápai Károly** (1861–1893) előbb külföldi egyetemeken képezte magát, végül Budapesten fejezte be tanulmá-

⁸ Verhnyeturje mai neve Verhoturje (Верхотурье).

nyait. Néprajzi és antropológiai ismereteket szerzett. Ő volt az első magyar kutató, aki nem nyelvészeti anyaggyűjtés céljából utazott a finnugor nyelvű népekhez.

Először a Lozva mentén együtt dolgozott Munkácsi Bernáttal, majd csatlakozott egy természettudományos kutatócsoporthoz, amellyel fölment a Lozván egészen a Szoszváig. Onnan visszatért Munkácsihoz, majd ismét egyedül a dél-lozvai és kondai manysikhoz ment. Útja tovább a Tavdára és a Pelimre vezetett. Ősszel Jekatyerinburgba és onnan Tobolszkba ment, hogy felkészüljön téli utazására a hantik földjére.

Tomszkba érkezve hajón folytatta expedícióját. Járt a déli szamojéd szőlőkup nép körében is. A tél beálltával szánon haladt tovább. Először a vaszjugáni hantiknál járt. Ezután visszatért az Obra, amelyen lefelé haladt. Szurgut és Berjozov érintése után a Szoszvára betérve előre megbeszélte találkozón üdvözölték egymást Munkácsi Bernáttal. Visszatérve az Obra, Pápai egészen Obdorszkig haladt, ahol egyszerre három uráli nép, a komik, hantik és nyenyecék körében végezhetett megfigyeléseket. Sajnos, expedíciójának anyagát nem tudta feldolgozni. Már útnak indulása idején gyenge egészségi állapotban volt, s hazatérése után négy évvel elhunyt (Pápai 1888, 1889, 1890).

Az 1880-as, 1890-es években a magyar társadalmat nagy lázban tartotta a honfoglalás ezeréves évfordulójának megünneplése. Munkácsi Bernát és Pápai Károly expedíciói is a felfokozott östörténeti érdeklődés miatt kaphattak támogatást az akadémiától és a kulturális kormányzattól. A további expedíciók finanszírozásában magánszemélyek is részt vettek.

Pápai Károlyhoz hasonlóan **Jankó János** (1868–1902) szintén néprajzi kutatásokkal foglalkozott. 1888-ban, amikor Pápai Szibériában volt, Jankó Afrikában kutatott. Tudományos karrierje szépen ívelt fölfelé, 1890-ben ki nevezték a Magyar Földrajzi Társaság titkárává, négy évvel később pedig a Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteményének lett a vezetője. Ez a munkakör irányította figyelmét a finnugor népek felé. 1896 nyarán rövid múzeumi tanulmányútra indult: Helsinkiben, Szentpétervárott, Moszkvában és Nyizsnyij Novgorodban tanulmányozta a néprajzi gyűjteményeket. Nyizsnyij Novgorodban nagy hatást gyakorolt rá a vásár megtekintése is.

A következő évben újabb lehetőség kínálkozott Jankó János számára: a Zichy-expedíció tagjaként hatalmas utazást tett Oroszországban: a Kaukázus és a Volga-delta vidékétől Tobolszk érintésével a hantik földjéig jutott.

A Zichy-expedíció nagyon különös momentuma volt a magyar keletkutatásnak: egy hóbortos arisztokrata téveszméjét és anyagi lehetőségeit kihasználva több tudós indulhatott expedícióra. **Zichy Jenő** (1837–1906) grófi családból származott. Politikusként az Alföld csatornázásáért küzdött, emellett

sokat tett az alapfokú ipari oktatás megszervezéséért is. Távoli rokona volt Zichy Mihálynak, aki a cári udvar festőjeként vált híressé. Érdekes módon Zichy Mihály szintén vonzódott a Kaukázushoz. Nagyon híres a grúz Sota Rusztaveli *Tigrisbőrös lovag*-jához készült illusztrációsorozata.

Zichy Jenő érdeklődése akkor támadt fel a Kaukázus iránt, amikor megtudta, hogy ott, a mai Adige Köztársaság területén létezik egy Zichia nevű tájegység. Úgy gondolta, hogy családja onnan származik. Expedíciót szervezett tehát a magyarság kaukázusi kapcsolatainak felderítésére. Persze az ötlet nyelvészetileg teljesen elhibázott volt: a Zichy családnév ejtése ugyanis zicsi, írásképe pedig csupán a magyar *cs* hang régies írásmódja miatt hasonlít Zichiaéra.

A gróf 1895-ben indított első expedíciója a Kaukázusban kutatta a magyarok nyomait. Zichy Jenő útítársa volt Szentkatolnai Bálint Gábor nyelvész, Wosinszky Mór régész és Szádeczky-Kardoss Lajos történész. A magyarság őstörténetének felderítésében nem értek el eredményt, ugyanakkor Bálint Gábor kutatásai jelentős mértékben hozzájárultak a kaukázusi nyelvek megismeréséhez (Bálint 1904). Wosinszky Mór Szentpétervárott megismerkedett A. A. Szpicinnel, akivel később is levelezésben maradtak. A honfoglalás kori magyar emlékek oroszországi párhuzamairól konzultáltak (Ojtozi 1958; Fodor 2008).

A második expedíció 1896-ban először szintén a Kaukázus térségeit kutatta. A kutatók kétszer is átkeltek a hágókon. Ezután Turkesztán felé vették az irányt, Buharát és Szamarkandot keresték föl.

Zichy Jenő expedíciói kiváltották a közvélemény érdeklődését, de tudományos oldalról bíralták a gróf dilettantizmusát. Pedig a honfoglaló magyarság kultúrájának elemeit kutatva nem járt teljesen rossz nyomon. Az Észak-Kaukázusból eredő szőlő- és kertkultúra a Volga és a Don alsó folyásvidékén is elterjedt, ahol a vándorló ősmagyarok is megfordultak. A turkesztáni fémművéség mesterfogásai, forma- és díszítővilága szintén hatott a sztyeppi népekre, így a magyarokra is.

A kaukázusi expedíciók régészeti anyagát Pósta Béla, néprajzi anyagát pedig Jankó János dolgozta föl. Így kerültek kapcsolatba Zichy Jenővel, s váltak ezáltal a harmadik expedíció tagjaivá. Hozzájuk társult még Pápay József nyelvész és Csiki Ernő zoológus. Ez az expedíció másképp szerveződött, mint a korábbiak. A szakmai bírálatok hatására immár finnugor területek és nyelvek is bekerültek a kutatási programba. Ez viszont azzal járt, hogy a kutatók egymástól messze, saját munkatervük szerint dolgoztak (Zichy 1905).

Elsőnek Jankó János indult útnak. 1897 júliusában Finnország és Oroszország múzeumaiban tanulmányozta a néprajzi gyűjteményeket. Rövid helyszí-

ni gyűjtésekre is módja nyílt. A Ladoga-tónál tanulmányozhatta Karjala archaikus kultúráját, a halászat ősi módszereit. Obi-ugor expedíciója előtt Tallinnban és Tartuban még az észti néprajzi gyűjteményeket is fölkereste.

Szeptemberben indult **Pósta Béla** (1862–1919) régész. Oroszország múzeumaiban a Kárpát-medencei magyar régészeti emlékek keleti párhuzamait kereste. Varsó, Helsinki, Szentpétervár, Moszkva, Tver, Kijev, Odessza, Kercs, Tbiliszi, Asztrahany, Szamara, Szimbirszk, Kazany, Perm, Jekatyerinburg, Tyumeny, Tobolszk, Krasznojarszk és Minuszinszk múzeumait és mángyűjteményeit látogatta meg. **Pápay József** (1873–1931) decemberben utazott el, míg Zichy Jenő és a többiek csak 1898 januárjában. A kutatók áprilisban találkoztak, Tbilisziben. Innen Pápay József Kazanyba utazott a csuvasok és a baskírok nyelvét tanulmányozandó. A gróf ekkor még nem akart pénzt adni finnugor kutatásokra. Ez feszültséget okozott az expedíció tagjai között. Pósta Béla és Pápay József azon mérgelődött, hogy Zichy Jenő inkább grúz hercegekkel – „rokonaival” – mulatozott, ahelyett, hogy az expedíciójával törődött volna.

Pápay kiválása után a többiek még együtt maradtak. A Kaukázus északi oldalán a Kura folyó vidékére utaztak, majd Baku érintésével a Volga deltájában lévő Asztrahanyba. Észak felé haladva, Szaratovból kirándulást tettek Nesselrode gróf birtokára. Carevcsina mellett régészeti ásatáson vettek részt: Pósta Béla föltárt egy kurgánt, amely sajnos csak igen szegényes leletekkel szolgált (Pósta 1905: 225–238). Jankó János egy mordvin és egy csuvas falut is meglátogatott. Visszatérve Szaratovba, hajón folytatták útjukat Kazany felé. Közben Bolgari városának romjait is megtekintették.

A kazanyi egyetem néprajzi-régészeti gyűjteményét I. Ny. Szmírnov mutatta be a magyar kutatóknak. Kazanyból Pápay egy rövid kirándulást tett Csuvasföldre (Agyagási 1988), majd júniusban elindult Szibériába. A többiek a Kámán felhajóztak Permbe, vonattal átkeltek az Urálon, és ismét hajóra szállva végül Tobolszkba érkeztek.

Tobolszkban a társaság újra találkozott. Pápay már hetek óta ott tartózkodott, K. F. Karjalainen finn kutatóval a helyi múzeum könyvtárában kutattak. A találkozás alkalmával a gróf végre hajlandó volt finanszírozni Pápay József utazását az északi hantikhoz.

Júliusban Pápay hajóval érkezett Berjozovóba. Onnan csónakon haladt tovább Obdorszkig. Útközben a hantik nyári szállásait kereste föl. Az őszt és a telet Obdorszkban töltötte. Rénszarvas vontatta szánon a környező hantik téli szállásait látogatta meg. 1899 márciusában visszatért Berjozovóba, ahonnan júniusban indult haza, Magyarországra (Kissné Rusvai 2010a). Ez az út teljes

sikerrel járt. Pápay megfejtette Reguly Antal jegyzeteit: pontosította a szövegeket és elkészítette magyar fordításukat.

Jankó János ugyanakkor a déli hantikhoz utazott, néprajzi és antropológiai kutatásokat végezni. Útjához egy nagyobb csónakot vásárolt. Az expedíció 68 napja során ez volt Jankó János és kísérőinek lakóhelye. Tobolszkból az Irtisen Gyemjanszkojéig haladtak, ott felhajóztak a Gyemjankán, majd visszatértek az Irtisre. Szamarovótól (Hanti-Manszijszk) az Obon csónakáztak tovább Szurgutig, ott betértek a Szalim, majd a Nagy-Jugan völgyébe. A Juganon végezték a legalaposabb munkát, 27 nap után tértek vissza Szurgutba. Útjuk során kb. 3000 km-t tettek meg csónakkal, 2 és fél ezer hanti emberrel találkoztak (Jankó 2000). Szurgutból Jankó János még elhajózott Tomszkba, s onnan indult vissza Magyarországra.

Zichy Jenő és csapata eközben még mindig tovább haladt kelet felé – hajón, illetve a transzszibériai vasúton. Tomszk közelében Kuznyecovval, a helyi egyetem könyvtárosával együtt Pósta Béla ismét ásatást folytatott. Három kurgánt tártak fel közösen, de sajnos megint csak szerény leletekre bukkantak. Az ásatás eredményeivel, a leletek sorsával Fodor István foglalkozott egy 2010-es előadásában. Pósta Béla a múzeumokban és magángyűjteményekben szerzett tapasztalatait hazaérkezése után az *Archaeológiai Értesítő* című folyóiratban közölte (Pósta 1898a, 1898b, 1899). Az oroszországi eredményeit földolgozó kötetben részletesen kitért ásatásaira, valamint bemutatta a Kuznyecov által föltárt néhány gazdagabb kurgán leleteit is (Pósta 1905: 276–290). A kötet tartalmazza múzeumi tanulmányainak eredményeit is. Véleménye szerint az oroszországi finnugor területekről, valamint a Kárpát-medencei magyaroktól származó régészeti leletek között azért találunk párhuzamokat, mert mindkét terület népessége azonos kulturális hagyományokból merített (Pósta 1905: 140–142). Minuszinszkből régészeti gyűjteményével Pósta Béla is hazaindult. Így az expedíciótól leszakadt az utolsó finnugor, illetve magyar őstörténeti témával foglalkozó kutató is. Zichy Jenő azonban makacsul haladt tovább. Már csak egy tudós volt vele, Csiki Ernő zoológus. Ulánbátor érintésével 1898. szeptember 30-án érkeztek Pekingbe.

Zichy Jenő és kísérete 1898 decemberében tért vissza Budapestre. Jankó János ekkor már otthon volt, míg Pápay József 1899 júniusában érkezett meg az északi hantiktól (az expedíció értékelése: Kissné Rusvai 2010b). A 19. században Oroszország területére vezetett magyar őstörténeti kutatóutakról Erdélyi István tartott előadást az I. Nemzetközi Vámbéry Konferencián (Erdélyi 2003).

**Tudományos kutatók és önkéntes rokonságkeresők
a 20. század első felében**

A 19. század utolsó két évtizedének keleti finnugor területekre vezetett expedícióit a 20. század elején nem követték hasonlók. Még az első világháború kitörése előtt azonban **Mészáros Gyula** (1883–1957) eljutott a csuvasokhoz és a baskírokhoz. Mindkét nép és nyelv tanulmányozása kiemelkedő jelentőségű a magyar nemzeti tudományokban: a csuvas nyelv a legközelebbi rokona annak a török nyelvnek vagy nyelveknek, amelyekből a magyarba annyi szó átkerült, Baskíria területén pedig a magyar őshazát sejtethetjük. Mészáros Gyula 1906–1908 között járt a csuvasföldön. Mind a virjal, mind az anatri nyelvjárás területén jelentős mennyiségű folklórszöveget gyűjtött. Baskíriai útjára 1909 nyarán indult (Mészáros 1908, 1909–1912, 1910). Előbb a nomád állattenyésztő baskíroknál járt, később északabbra utazva a letelepült, földművelő életmódot folytató baskírokat is fölkereste. Nyelvészeti kutatásokat is végzett. Mészáros Gyula a baskírokat és a magyarokat lényegében azonos népek tekintette. Szélsőséges őstörténeti következtetéseit nem fogadták el, műveit manapság nem idézik. Persze az egykori baskír–magyar kapcsolatok kérdése változatlanul fontos kutatási téma, de a probléma jóval bonyolultabb, mint ahogy azt Mészáros Gyula bemutatta és értelmezte.

Mészáros Gyulához hasonlóan szintén nem finnugor népek körében végzett kutatómunkát Almásy György és Prinz Gyula. **Almásy György** (1867–1933) a Duna deltavidékére vezetett első expedícióján inkább zoológiai, botanikai és földrajzi megfigyeléseket végzett. 1900-as és 1906-os közép- és belső-ázsiai útjáról azonban jelentős kirgiz néprajzi gyűjteményt hozott haza, és pontos, érzékletes leírásokat közölt a nomád népek mindennapos életéről (Almásy 1901, 1903). 1906-ban útitársa volt a fiatal Prinz Gyula is.

Prinz Gyula (1882–1973) Belső-Ázsiába vezetett expedíciói során alaposan megfigyelte a nomád vagy félnomád életmódot folytató kirgiz népcsoportok gazdálkodását, településeit, lakóépítményeit, a kirgiz emberek ruházatát, a mindennapi életükhöz szükséges munkaeszközöket és egyéb tárgyakat (Prinz 1908, 1911–1912–1913, 1911). Ezek a megfigyelések a Kárpát-medencébe települt, egykor nomád gazdálkodást folytató népek, az avarok és magyarok életmódjának megértését segítették elő.

A 20. század elején Magyarországon a társadalom mind szélesebb rétegei kezdtek érdeklődni a magyar nyelv és nép őstörténete iránt. A tudományos kutatás elveiben és módszereiben járatlan emberek fogékonyak voltak a romantikus elképzelésekre. Ha tollat ragadtak, maguk is ilyeneket gyártottak. Ebben a korszakban jelentek meg, illetve kezdtek népszerűvé válni Magyar-

országban a valóságtól teljesen elrugaszkodott elméletek, melyek például a görög–magyar vagy sumer–magyar nyelvrokonságot tárgyalták.

Az őstörténet iránt érdeklődő emberek számára minden keleti nép és nyelv fontossá vált, feltámadt a kelet iránti általános érdeklődés. Ez sok ember fejében békésen elfért a finnugor nyelvrokonság elfogadásával.

Baráthosi Balogh Benedek (1870–1945) székely világutazó bejárta Euráziát Japántól Finnorszáig. Példaképe Kőrösi Csoma Sándor volt, az ő tudós felfedező életét szerette volna követni és újra leélni. Már diákkorában több európai kerékpártúrán vett részt, s harmadik útja alkalmával megcélozta Skandináviát. Németországból hajó vitte északra, útlevél nélkül azonban nem engedték partra szállni. Végül Tornióban a sors elé vetette a hajóra szálló Antti Jalavát, a magyar nyelvészek és a magyar kultúra barátját, aki a segítségére sietett. Finnországi élményeit közvetlenül hazatérése után Baráthosi nem írta meg, csak egy későbbi könyvéből értesülünk útjának egy-két eseményéről (Baráthosi Balogh 1931a). Azt is csak hozzávetőlegesen tudjuk kiszámítani, hogy ez az utazása még a 19. század végén történt. Kerékpártúrájának egyes motívumait ifjúsági kalandregényébe foglalta bele (*Három székely diák kalandos utazása...*, Baráthosi Balogh 1907).

1903-ban Baráthosi Balogh Benedek a magyar őstörténet felderítésére indított expedícióját a világ túlsó felén kezdte: a Távols-Keletre indult, keletről nyugat felé haladva próbált az ősmagyarok nyomára bukkanni. Először Japánba utazott. Japán megismerése után átkelt a tengeren, hogy megkezdje hosszú vándorlását hazafelé. Vlagyivosztoki tartózkodása idején kitört az orosz–japán háború, majd 1905-ben az orosz forradalom. Az előbbi gyors hazatérésre készítette, a forradalom pedig egy ideig megakadályozta, hogy visszatérhessen keletre.

1907-ben utazott ismét a Távols-Keletre: ekkor Vlagyivosztokból egy csempe-sz hajóján Koreába is átjutott. 1908-ban pedig az Amur mellékén az őslakos népek és nyelvek tanulmányozásába kezdett. A *Dai Nippon (Kelet csodái)* (Baráthosi Balogh 1906) című, Japánról írt úti beszámolója országosan ismertté tette Baráthosi nevét. Közben pedig finnugor területeken is járt, melyről azonban nem írt hasonló érdeklődést keltő könyvet. 1908-ban, mielőtt Vlagyivosztokba indult volna, Szentpétervárról tett egy kitérőt Karéliába. Ezt a második finnországi útját is csak az 1931-ben írt könyvében tárgyalta röviden (Baráthosi Balogh 1931a). Útján finn és zürjén társai voltak. Hogy honnan az ismeretség, nem tudjuk. Előbb a Ladoga-tavon hajókáztak, majd Sortavalából Joensuuba vonatoztak. Finn barátjának rokonságát végiglátogatva Joensuuból még északabbra utaztak, egészen a Nurmes városkán túli Ylikylä faluig. Az utazás eseményei közé illesztve Baráthosi Balogh is-

merteti a finnek életmódját, szokásait, ír a füstös házról, a szaunáról, a hús-véti szokásokról és az esküvőkről is. Leírásaiban Ahlqvist és Topelius műveit is felhasználja (Baráthosi Balogh 1931a: 11–59).

1911-ben a zürjéneknél és a nyenyeceknél járt. Utazásáról a Keleti Szemlében (Baráthosi Balogh 1912) számolt be. A rövid híradást később kiegészítette a *Kisebb finnugor véreink* című könyvében (Baráthosi Balogh 1931b). Úti jelentésében beszámolt arról, hogy az 1911. július 5-én kezdett expedíciója során vonattal, többször átszállva jutott el Kotlaszba, a Vicsegda folyó torkolatához. Ezután hajón haladt tovább Uszty-Sziszolszkba (ma Sziktivkar). Két hétig tartózkodott a városban, majd újból hajóra szállt – elindult visszafelé, de csak Jarenszkig, ahonnan szekérral ment tovább a Mezeny és Vaska folyók vidékére. Szeretett volna nyenyecekkel is találkozni, ezért csónakot bérelt és kimerészkedett a tengerre. Az ismertebb part menti táborozóhelyeken próbált a szamojéd nyenyecek nyomába jutni – olykor sikerrel. Végül Arhangelszkbe hajózva, onnan vasúton tért haza. A *Kisebb finnugor véreink* című kötet zürjén és szamojéd fejezeteiben a szerző a húsz évvel korábbi hivatalos jelentését egyrészt az utazás kalandos részleteinek leírásával egészítette ki, másrészt pedig olvashatunk tőle egy-két lejegyzett mesét is. A szamojéd fejezet beszámol egy világvégi báli mulatságról is, valamint tartalmaz egy rendkívüli megfigyelést is: Baráthosi a Kanyin-félszigeti tundrán nemcsak nyenyecekkel, hanem zürjénekkel is találkozott, akik egy marhavész elől menekültek oda a Pecsora folyó mellékéről. Baráthosi Balogh Benedek finnugorföldi utazásaival korábban Ruttkay-Miklián Eszter foglalkozott (Ruttkay-Miklián 1999).

1909-ben Baráthosi ismét a Távols-Keletre utazott, az Amur mellékére. 1914-ben Japánban járt. Visszatérőben Vlagyivosztokban tartózkodott éppen, amikor kitört a világháború. Internálása után ugyan haza tudott érn, de néprajzi gyűjteményének java Oroszországban maradt. Munkássága legértékesebb részét nyelvi megfigyelései képezik a mandzsu-tunguz nyelvekről, és e nyelvek egymás közötti viszonyáról. Hazatérése után még évekig foglalkozott a magyar őstörténet kérdéseivel. Ismeretterjesztő könyvsorozatot írt *Baráthosi turáni könyvei* címmel.

Baráthosit egyfajta sajátos pánhunarizmus vezérelte. Őstörténet-szemlélete, eszmevilága tudományosan értékelhetetlen, a magyarság egykori gazdasági, politikai és nyelvi szerepének túlértékelése, valamiféle naiv nemzeti romantika jellemző rájuk (Diószegi 1947). Nézeteinek eszmetörténeti gyökerei Horvát Istvánig (Horvát 1825) vezethetők vissza. A magyarság történelmi szerepét kórosan túlértékelő gondolat volt az egyik táplálója a 20. szá-

zadban elburjánzó turanizmusnak. A turanizmus jelenségéről Ablonczy Balázs írt könyvet (Ablonczy 2016).

1911 nyarán nemcsak Baráthosi Balogh Benedek járt a zürjéneknél, hanem **Fokos Fuchs Dávid Rafael**⁹ (1884–1977) is. A Keleti Szemlében megjelent beszámolója (Fokos Fuchs 1912) szerint útjának kettős célja volt: nyelvészeti és régészeti megfigyelések végzése. Nyelvészeti programját Uszty-Sziszolszkban kezdte. Tervei között szerepelt, hogy továbbutazik az Udora melléki nyelvjárás tanulmányozására. Mivel Uszty-Sziszolszkban kiváló adatközlőkre talált, elképzelését megváltoztatva a városban maradt. Helyi nyelv-mesterével, Frolov tanítóval ellenőrizte Wiedemann szótárát, valamint népmeséket és dalokat gyűjtött.

1913-as második tanulmányútján Fokos Fuchs Dávid eljutott az udorai zürjénekhez. Korábban még nem járt nyelvész ezen a vidéken. 1911-ben Baráthosi Balogh megfigyelte, hogy az udorai nyelvjárás sok alnyelvjárásra oszlik.

Fokos Fuchs Dávid Budapesttől egészen Vologda városáig jutott vonattal, ahonnan hajón ment tovább a Vologda–Szuhona–Északi Dvina–Vicsegda folyókon Uszty-Sziszolszkig. Ezután egy rövid útra visszafelé indult hajóval Ajkino faluig, ahonnan szekéren folytatta útját az Udora vidéke felé. Jortom faluban szállt meg. Három fő adatközlője volt, köztük a helyi származású pap is, de az egész falu segítette munkájában. A jortomi nyelvjárást nagyon különbözőnek találta a finn Yrjö Wichmann által tanulmányozott¹⁰ vazsgorti nyelvjárástól. Beszámolójában közölt egy táblázatot is az udorai nyelvjárások felosztásáról, és megjegyezte, hogy az udorai és vicsegdai nyelvjárások szóállománya is sok eltérést mutat (Fokos Fuchs 1914).¹¹

Nyugati finnugor területekre a 20. század első éveiben Báthori Ferenc és Bán Aladár jutott el. **Báthori Ferenc** (1860–1936) összesen öt alkalommal járt a lappoknál. Tárgyi néprajzi megfigyelései mellett népmeséket és dalokat vett föl fonográfhengerre. 1905-ben Észak-Norvégiából kiindulva az Inari-tó vidékére, onnan pedig a norvég–finn–orosz hármason kanyargó Paatsjoki (or. Паз) mentén élő lappokig jutott el. További utazásai alkalmával is általában ezt az útvonalat követte. Megfigyeléseit a Néprajzi Értesítőben kö-

⁹ Fokos Fuchs Dávid Rafael névhasználatáról lásd Hajdú 1997: 242. A zürjénföldi útról készült jelentéseit Dr. Fuchs D. Rafael néven jegyezte.

¹⁰ Wichmann nem járt a helyszínen, nyelvi anyagát Uszty-Sziszolszkban gyűjtötte egy vazsgorti adatközlőtől.

¹¹ Fokos Fuchs Dávid zürjénföldi utazásait német nyelven is összefoglalta a Keleti Szemlében (Fokos Fuchs 1916).

zölte (Báthori 1905, 1910), negyedik útjáról külön is beszámolt (Báthori 1911). Könyvében is ezt az utazását örökítette meg (Báthori 1917).

Bán Aladár (1871–1960) a finnugor folklór fordítójaként és kutatójaként kezdte tudományos pályafutását, de tanulmányútjai során tárgyi néprajzi megfigyeléseket is végzett. 1903-ban Finnországban járt. 1905-ös útja alkalmával Karjalában népdalokat is gyűjtött (Bán 1907), 1911-ben pedig beutazta egész Észtországot. Utazásairól élménybeszámolókat nem írt, megfigyeléseit tudományos, illetve tudománynépszerűsítő műveiben publikálta. 1905-ös útjának állomásairól a Néprajzi Értesítőben közölt cikksorozata első részében számolt be. Ekkor Viborgból Antreán és Sortavalán át Tohmajärville utaztak vasúttal. Onnan szekérrel és gyalog haladtak tovább. Ilomantsi településén volt a bázisuk, ahonnan a környező falvakat fölkeresték. Bán Aladár igyekezett Orosz-Karjalába is átjutni, de a bizonytalan politikai helyzet miatt gyanút keltett megjelenésük. Ezért Sianvaara, Klyyssinvaara, Vitsavaara és Lupasalmi fölkeresése után hamarosan visszatértek a Finn Nagyhercegség területére (Bán 1906: 69–71). Az utazásai során szerzett kapcsolatait felhasználva, a két világháború között Bán Aladár vált a magyar–finn–észti kulturális kapcsolatok legfőbb szervezőjévé.

Az 1. világháború gyökeres fordulatot hozott a politikai helyzetben. Magyarország elvesztette területének kétharmadát, Oroszországban pedig új társadalmi rend építése kezdődött. A háború folyamán több százezer magyar katona került orosz hadifogságba. Egyikük, **Zsirai Miklós** (1892–1955) fogsága idején tudományos kutatómunkát is végzett. Egyetemi hallgatóként 1914 nyarán Finnországba utazott, de a háború kitörése miatt haza kellett térnie. Katonai kiképzése után, 1915 márciusában került ki az orosz frontra. Még ugyanabban a hónapban hadifogságba esett. Öt és fél éves fogságának idejét túlnyomórészt Tobolszk városában töltötte. Ugyanott, ahol majd 200 évvel korábban a finnugor nyelvek és népek egyik legkorábbi kutatója, a svéd Philipp Johann Strahlenberg (Tabbert), s ahol az 1840-es években találkozott a két nagy finnugor utazó, Castrén és Reguly. Fogsága idején Zsirai Miklós kiválóan megtanult oroszul, sőt a tábor komi nemzetiségű őreitől komiul is tanult. Rendszeres látogatója volt a városi könyvtárnak is. Önéletrajzában szökési kísérleteit is említi. Ehhez kapcsolódik az a feltételezés, hogy Zsirai egy alkalommal az obi-ugorok által lakott területekre is eljutott. Ennek azonban eddig még nem kerültek elő írásos bizonyítékai a levéltárakból (Domokos 1992, Kiss 1995, Vándor 1999, 2003).

A két világháború között a magyar őstörténet és a finnugor népek magyar kutatói nem jártak Oroszországban. Egyetlen kivételként említhető **Fettich Nándor** (1900–1971). Ő 1926-ban Helsinki, Leningrád, Moszkva, Kazany és

Perm múzeumait látogatta meg, 1935-ben pedig Kijevben, Moszkvában és Leningrádban járt (Fettich 1936). Második látogatása alkalmával Leningrádban az Anyagi Kultúra Történetének Kutatóintézetét¹² is fölkereste, Moszkvában pedig előadást tartott kollégáinak. A múzeumokban és kutatóintézetekben megtekintett régészeti leletek stílusában, motívumaiban a népvándorlás különböző hullámaival a Kárpát-medencébe érkezett népek – szkíták, avarok, magyarok – ábrázoló művészetének keleti gyökereit kutatta.

Eljutott Oroszországba egy magyar író is – **Illyés Gyula** (1902–1983), 1934-ben. Úti élményeiről könyvet írt (Illyés 1934). Szeretett volna finnugor nyelvrokonaival találkozni, ezért kísérői elvitték a moszkvai mordvinok klubjába. A sötét külvárosban botorkáló író fülét egyszer csak magyaros jellegű dallamok ütötték meg. Így találtak rá a moszkvai mordvinok klubjára. (Ma már tudjuk, hogy a dallam a mordvin és a magyar dalokban egyaránt megtalálható török hatás miatt volt ismerős az írónak.) A látogatásról szóló beszámoló az író *Oroszország* és a *Ki a magyar?* című munkájában is olvasható (Illyés 1934: 41–49; 1939: 6–10).

1936–1938 között egy másik magyar író, **Kodolányi János** (1899–1969) finnugor nyelvrokonaiknál járt. Nagy hatást gyakorolt rá a finn kultúra és a finn életmód élményeit két könyvében örökített meg (*Suomi, a csend országa*, *Suomi titka*, Kodolányi 1937, 1939) E két mű 1944-ben átdolgozott, összeszerkesztett változatban is megjelent (Kodolányi 1944).

Ezer év rokonságkereső magyar expedícióinak áttekintése után fölmerül a kérdés: mit is kívánhatnánk a harmadik ezredév magyar kutatóinak? Újabb izgalmas kutatóutakat, vagy inkább azt, hogy végre döntsék el, kik vagyunk mi, magyarok, honnan származik nyelvünk, kik a rokonaink s hol volt őshazánk? A megtalált válaszok azonban mindig újabb és újabb kérdéseket szülnék: a kíváncsiság örökké bennünk él, s a felderítők mindig útra kelnek.

Irodalom

Ablonczy Balázs 2016: Keletre, magyar! A magyar turanizmus története. Jaffa Kiadó, Budapest.

Agárdi Ferenc – Borsody Bevilaqua Béla 1955: Régi magyar világjárók. Művelt Nép Kiadó, Budapest.

Agárdi Ferenc 1955a: A nagyvilág magyar vándorai. Művelt Nép Kiadó, Budapest.

Agárdi Ferenc 1955b: Magyarok a cári Oroszországban. Magyar–Szovjet Társaság, Budapest.

¹² Институт Истории Материальной Культуры.

- Agyagási Klára 1988: О забытом чувашском наследии Йозефа Папаи. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae*. Tomus 19: 33–35.
- Almásy György 1901: Utazásom orosz Turkesztánba. Budapest.
- Almásy György 1903: Vándor-utam Ázsia szívébe. Budapest.
- Anonymus – Kézai 1999: Anonymus: A magyarok cselekedetei, Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Ford. Bollók János, Veszprémy László. Utószó, jegyzetek Veszprémy László. Budapest.
- Balassa, Iván 1975: Jankó János. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bálint Gábor 1874: Bálint Gábor jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet öt khálmik dano hangjegye. *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből*. IV. kötet, II. szám.
- Bálint Gábor 1875–1877: Kazáni tatár nyelvtanulmányok. I. füzet: Szövegek és fordítás. 1875; II. füzet: Kazáni tatár szótár. 1876; III. füzet: Kazáni tatár nyelvtan. 1877.
- Bálint Gábor 1897: Tamul (dravida) tanulmányok. Két részben. Gróf Széchenyi Béla keletázsiai utjának tudományos eredménye. 1877–1880. Második kötet. A gyűjtött anyag feldolgozása. Budapest.
- Bálint Gábor 1904: *Lexicon Cabardico-Hungarico-Latinum*. Kolozsvár.
- Bán Aladár 1906: Falvak, épületek és temetők Karjala végvidékein. *Néprajzi Értesítő* 7: 69–74, 138–151, 263–275.
- Bán Aladár 1907: Népköltési gyűjtéseim Karjalában. *Ethnographia* 18: 42–52., 112–120.
- Baráthosi Balogh Benedek 1906: *Dai Nippon* (Kelet csodái). Budapest.
- Baráthosi Balogh Benedek 1907: Három székely diák kalandos utazása a Föld körül. Budapest.
- Baráthosi Balogh Benedek 1912: Baráthosi Balogh Benedek jelentése az 1911-ik év nyarán tett zürjén és szamojéd néprajzi tanulmányútjáról. *Keleti Szemle* XII: 347–352.
- Baráthosi Balogh Benedek 1931a: Szuomi. – Eszti. (Finn–eszt testvérföldön.) Baráthosi turáni könyvei 4. Budapest.
- Baráthosi Balogh Benedek 1931b: Kisebb finn-ugor véreink. Baráthosi turáni könyvei 15. Budapest.
- Báthori Ferenc 1905: Lappföldi utam. *Néprajzi Értesítő* 6: 306–314.
- Báthori Ferenc 1910: A nomád lappok életéből. *Néprajzi Értesítő* 11: 254–260.
- Báthori Ferenc 1911: Negyedik lappföldi utam. *Földrajzi Közlemények* XXXIX: 1–15.
- Báthori Ferenc 1917: Utazásaim a lappok földjén: útirajzok 42 eredeti fényképpel, 5 rajzzal és 1 térképpel. Nagyvárad.
- Bendefy László 1942: A magyarság kaukázusi őshazája. Budapest.
- Berta, Árpád 1988: *Wolgatatarische Dialektstudien*. Textkritische Neuausgabe der Originalsammlung von G. Bálint 1875–76. *Keleti Tanulmányok – Oriental Studies* 7. Budapest.
- Birtalan Ágnes 2000: Bálint Gábor keleti utazó tudósításai. *Magyar Tudomány* 2000/5: 608–611.

- Birtalan Ágnes (szerk.) 2009: A romanized grammar of the East- and West-Mongolian languages. With popular Chrestomaties of both dialects. By Gábor Bálint of Szentkatolna. (Budapest Oriental Reprints B3). Budapest.
- Birtalan Ágnes 2011: Kalmyk Folklore and Folk Culture in the mid-19th Century. Philological Studies on the Basis of Gábor Bálint of Szentkatolna's Kalmyk Texts. (Keleti tanulmányok – Oriental Studies 15). Budapest.
- Bonfini, Antonio 1995: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Balassi Kiadó, Budapest.
- Domokos Áron 1992: Századunk magyar nyelvésze: Zsirai Miklós (1892–1955). Eötvös József Kollégium, Budapest.
- Domokos Péter 1998: Szkítiától Lappóniáig. Universitas Kiadó, Budapest.
- Diószegi Vilmos 1947: Egy magyar mandzsu-tungúz kutató. Baráthosi Balogh Benedek †. *Ethnographia* 58: 144–146.
- Erdélyi István 2003: Utazóink-kutatóink Oroszország 19. századi területein. In: Dobrovits Mihály (szerk.), A megtalált örökség. I. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Budapest. 43–53.
- Erdélyi Tudományos Füzetek 220. (1994): Szentkatolnai Bálint Gábor. Borcsa János, Bodor András, Péntek János, Berta Árpád, Bakk Pál és Senga Toru tanulmányai. Kolozsvár.
- Fettich Nándor 1936: Az 1935. decemberi oroszországi tanulmányutam. *Akadémiai Értesítő* 46: 150–154.
- Fodor István 1982: Hol talált rá Julianus a keleti magyarokra? A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 15–16 [1972–1974]: 55–67. Nyíregyháza
- Fodor István 2008: А. А. Спицын и начало изучения аналогий древневенгерским вещам в России. In: История и практика археологических исследований. Материалы Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР профессора Александра Андреевича Спицына. 26-30 ноября 2008 г. Санкт-Петербург, 204–208.
- Fodor István 2010: Венгерская Экспедиция в Томске в 1898 г. In: Культура как система в историческом контексте: опыт западно-сибирских археолого-этнографических совещаний. Материалы XV Международной Западно-Сибирской археолого-этнографической конференции. 19-21 мая 2010 г. Томск. 41–44.
- Fokos Fuchs Dávid 1912: Dr. Fuchs D. Rafael jelentése az 1911-ik év nyarán tett zürjén nyelvészeti tanulmányútjáról s régészeti megfigyeléseiről. *Keleti Szemle* XII: 344–347.
- Fokos Fuchs Dávid 1914: Fuchs D. Rafael dr. jelentése második zürjén nyelvészeti tanulmányútjáról. *Keleti Szemle* XIV: 207–211.
- Fokos Fuchs Dávid 1916: [D. R. Fuchs]: Eine Studienreise zu den Syrjänen. *Keleti Szemle* XVI: 84–101.
- Géresi Kálmán 1879: Mátyás magyar király diplomáciai összeköttetései II-ik Iván Vasziljevics orosz cárral. *Századok* XIII: 239–249.
- Gulyás Zoltán 2016a: Reguly Antal térképészeti munkássága. Doktori értekezés. Budapest, 2016. <http://lazarus.elte.hu/hun/doktoran/gulyas/gzdokt.pdf>
- Gulyás Zoltán 2016b: Reguly Antal kartográfiai munkái. *Finnugor Világ* 21/4: 3–15.

- Gyóni Gábor 2019: A magyarság hajnalán. A magyarok korai története a honfoglalásig. MTA BTK Óstörténeti Témacsoport Források és Tanulmányok 3. Budapest
- Hadobás Sándor 1997: Halász Ignác három lappföldi útja. Finnugor Tudománytörténeti Füzetek 1. Izsófalva.
- Hajdú Péter 1997: Fokos Dávid emlékezete. In: Folia Uralica Debreceniensia 4: 237–242.
- Halász Ignác 1881: Svéd-lapp nyelvtan és olvasmányok. Ugor Füzetek 3. Budapest.
- Halász Ignác 1885: A svédországi lappok között. Budapesti Szemle XLI/99: 321–354.
- Halász Ignác 1885–1896: Svéd-lapp nyelv 1–6. Budapest.
- Halász Ignác 1887: Második lappföldi útam. Budapesti Szemle LI/129: 321–343.
- Halász Ignác 1890: Nyolcz nap a Skalstugu-hegységbeli lappok közt. Földrajzi Közlemények XVIII/IX–XX: 446–476.
- Halász Ignác 1891: Harmadik lappföldi útamról. (Kivonat Halász Ignác I. t. novemb. 23-án tartott jelentéséből.) Akadémiai Értesítő II. (új folyam): 704–708.
- Halász Ignác 1892: Harmadik lappföldi útam. Budapesti Szemle LXX/185: 254–284.
- Hampel József 1896: A honfoglalási kor hazai emlékei. Budapest.
- Hazai György 1976: Vámbéry Ármin. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Horvát István 1825: Rajzolatok a' magyar nemzet legrégebb történeteiből. Pest.
- Hunfalvy Pál 1871: Utazás a Balt-tenger vidékein I–II. Budapest.
- Hunfalvy Pál 1864: A' vogul föld és nép. Reguly Antal hagyományaiból kidolgozta Hunfalvy Pál.
- Illyés Gyula 1934: Oroszország. Úti jegyzetek. Budapest.
- Illyés Gyula 1939: Ki a magyar? Budapest.
- Jankó János 2000: Utazás osztjákföldre. Series Historica Ethnographiae 11. Szerk. ifj. Kodolányi János. Budapest.
- Jerney János 1829: Világosítás, Ásiában a' Kaukaszus hegyén lakozó avarok' és kunságiak' nyelvének magyartalansága eránt; a' kaukaszusi népnek' rövid által-nézésével. Szeged.
- Jerney János 1843: A Kúma melléki magyar városról. Tudománytár. Értekezések. Tizenharmadik kötet. Buda. 7–27.
- Jerney János 1851: Jerney János Keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett: 1844 és 1845. Pest.
- Julianus barát 1986: Julianus barát és napkelet fölfedezése. Vál., bev. tan. és jegyz. Györffy György, ford. Györffy György, Gy. Ruitz Izabella. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Kara György (szerk.) 1973: Bálint Gábor keleti levelei. Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról. Értekezése a mandsuk szertartásos könyvéről. Budapest.
- Kálmán Béla 1981: Munkácsi Bernát. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keletkutatás 2015. ősz: Birtalan Ágnes: „Dzsingisz kán nyíltszívű népének nyelve” – Szentkatolnai Bálint Gábor kalmük és halha nyelvi és népköltészeti anyagairól (5–29); Vásáry István: Szentkatolnai Bálint Gábor orientalista és utazó (1844–1913) (31–40); Baski Imre: Szentkatolnai Bálint Gábor keresztény tatár nyelvi és népköltési

- gyűjtése (41–59); Rákos Attila: Szentkatolnai Bálint Gábor és a magyar–mongol nyelvhasználat kezdetei a 18–19. században (61–84); Kápolnás Olivér: Bálint Gábor és A mandsuk szertartásos könyve (85–99).
- Kiss Jenő 1995: Zsirai Miklós. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kissné Rusvai Julianna 2010a: Pápay József kéziratos debreceni hagyatéka. Nyíregyháza.
- Kissné Rusvai Julianna 2010b: A III. Zichy-expedíció kutatástörténeti összefüggései. *Ethnographia* 121/2: 169–200.
- Klima László 2011: A kaukázusi magyarokról: A honfoglalás körüli idők. <https://www.nyest.hu/renhirek/a-kaukazu-si-magyarokrol-1>
- Klima László 2016: Jürkák, tormák, merják. Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból. MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport Források és tanulmányok 1. Budapest.
- Klima László 2017: Körösi Csoma Sándor és a hun–magyar őstörténet. <https://www.nyest.hu/renhirek/korosi-csoma-sandor-es-a-hun-magyar-ostortenet>
- Kodolányi János 1937: Suomi, a csend országa. Finnországi élmények. Budapest.
- Kodolányi János 1939: Suomi titka. Budapest.
- Kodolányi János 1944: Suomi. Budapest.
- Kránitz Péter Pál 2014: A kaukázusi magyarság gondolata a 19. században. *Világtörténet* 2014/3: 529–544.
- Lázár István 1986: Világjárók – világlátók. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest.
- Magyar utazók lexikona 1993. Szerk. Balázs Dénes. Panoráma, Budapest.
- Mészáros Gyula 1908: Csuvasok és tatárok közt a Volga-vidéken. *Ethnographia* 19: 227–238.
- Mészáros Gyula 1909–1912: Csuvas népköltési gyűjtemény. Budapest.
- Mészáros Gyula 1910: Baskírföldi tanulmányutam. *Ethnographia* 21: 1–8.
- Moravcsik Gyula 2003: Biborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Szeged.
- Munkácsi Bernát 1884: Votják nyelv tanulmányok. Budapest.
- Munkácsi Bernát 1887: Votják népköltészeti hagyományok. Budapest.
- Munkácsi Bernát 1890–1896: A votják nyelv szótára. Budapest.
- Munkácsi Bernát 1892–1921: Vogul népköltési gyűjtemény. Budapest.
- Munkácsi Bernát 1894: A vogul nyelvjárások szórágózájukban ismertetve. Budapest.
- Munkácsi Bernát 1896: Déli osztják szójegyzék. Pápai Károly gyűjtései alapján összeállította Munkácsi Bernát. Budapest.
- Munkácsi Bernát 2008: Megvalósult gyermekálmom (Munkácsi Bernát udmurtföldi útja). Szerk. Kozmács István. Ab-Art Kiadó, Pozsony.
- Ojtozi Eszter 1958: Wosinszky Mór és A. A. Szpicin levelezése. *Der Briefwechsel von Wosinszky Mór und A. A. Spizin. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, Pécs. 135–136.
- Pápai Károly 1888: Dr. Pápai Károlynak előleges jelentése Nyugot-Sziberiába tett utazásáról. *Földrajzi Közlemények* 1888/IX–X: 619–624.
- Pápai Károly 1889: Jelentés Dr. Pápai Károlynak éjszaknyugati Sziberiában tett utazásáról. *Földrajzi Közlemények* 1889/VIII: 422–426.
- Pápai Károly 1890: A vogulok és osztjákoknál. *Ethnographia* 1: 117–130.

- Pápay József 1906: Reguly Antal urali térképe. Budapest.
- Perényi József 1959: A Magna Hungária kérdéséhez. Magyar Nyelv 55: 496–499.
- Prinz Gyula 1908: Néprajzi megfigyelések a Tiensánban. Néprajzi Értesítő 9: 69–90.
- Prinz Gyula 1911, 1912, 1913: Második belsőázsiai utazásom néprajzi eredményei. Néprajzi Értesítő 12: 69–74, 199–213, 268–278; Néprajzi Értesítő 13: 56–63, 131–140; Néprajzi Értesítő 14: 165–178.
- Prinz Gyula 1911: Utazásaim Belső Ázsiában. Budapest.
- Pósta Béla 1898a: Archaeológiai tanulmányok oroszországi gyűjteményekben. Archaeológiai Értesítő, új folyam XVIII: 69–74.
- Pósta Béla 1898b: Dr. Pósta Béla oroszországi tanulmányairól. Archaeológiai Értesítő, új folyam XVIII: 246–253, 334–345.
- Pósta Béla 1899: Gróf Zichy Jenő legújabb régészeti gyűjteménye. Archaeológiai Értesítő, új folyam XIX: 76–79.
- Pósta Béla 1905: Régészeti tanulmányok az orosz földön. 1. rész. Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. III. kötet. Budapest – Lipcse.
- Rédei Károly 1978: Zyrian Folklore texts. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Reguly-album 1850. Budapest.
- Reguly Antal 2008: Календарииум. Дневник венгерского путешественника-исследователя с 29 сентября 1843 г. по 5 марта 1846 г. Bibliotheca Regulyana 5. Budapest.
- Rómer Flóris 1875: Jelentés az északi tartományokba tett tudományos kirándulásról. Archaeológia Értesítő IX: 9–17, 39–48, 78–81.
- Ruttkay-Miklián Eszter 1999: Die uralischen Forschungen des Ungarn Benedek Baráthosi Balogh. In: Hasselblatt, Cornelius – Jääsalmi-Krüger, Paula (eds), Europa et Sibiria. Beiträge zu Sprache und Kultur der kleineren finnougri-schen, samojedischen und paläosibirischen Völker. Gedenkband für Wolfgang Veenker. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Bd. 51. Wiesbaden. 373–380.
- Sajnovics János 1990: Sajnovics naplója 1768–1769–1770. Előszó, jegyz. és szerk. Szij Enikő, ford. Deák András. Bibliotheca Regulyana 1. Budapest.
- Schmidt Éva 2005: Jelentések Szibériából. Schmidt Éva Könyvtár 1. Budapest.
- Schmidt Éva 2008: Serkáli osztják chrestomathia. Schmidt Éva Könyvtár 3. Budapest.
- Schmidt Éva 2011: Medvekultusz. Schmidt Éva Könyvtár 5. Budapest.
- Székely András 1968: Magyar utazók és földrajzi eredmények a mai Szovjetunió területén hét évszázad alatt. Földrajzi Közlemények, új folyam XVI (XCII): 86–98.
- Székely András 1969: Magyar utazók és földrajzi eredmények a mai Szovjetunió területén az utolsó évszázadban. Földrajzi Közlemények, új folyam XVII (XCIII): 165–175.
- B. Székely Gábor 2008: Schmidt Éva északi vogul térképvázlata és Reguly térképének adatai. Folia Uralica Debreceniensia 15: 135–142.
- B. Székely Gábor 2009a: Reguly Antal Északi-Urál térképének lozvai helynevei. In: Fancsaly Éva (szerk.), Tanár és tanítvány. Írások Györke József és Hajdú Péter tiszteletére 2002–2007. Pécs. 235–241.
- B. Székely Gábor 2009b: Reguly kéziratos térképvázlatai és térképe (filológiai vizsgálatok). Folia Uralica Debreceniensia 16: 99–119.

- B. Székely Gábor 2011: Javítások Reguly térképének első olvasatához. *Folia Uralica Debreceniensia* 18: 143–154.
- Szinnyei József 1882: Az ezer tó országa: Finnország. Budapest.
- Tardy Lajos 1959: Dr. Orlay János. Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 13: 89–159.
- Tardy Lajos 1982: Igaz és hamis őshazakeresőkről. In: Régi feljegyzések Magyarországról. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest. 180–189.
- Turkolly Sámuel 1821: Turkoly Sámuelnek Astrakánból irt Tudósítása. *Tudományos Gyűjtemény* 1821/10: 126–129. Pest.
- Ujfalvy-Bourdon Mária 1885: Ujfalvy Károly utazása Páristól Samarkandig. Budapest.
- Vámbery Ármin 1865: Közép-Ázsiai utazás, melyet a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából 1863-ban Teheránból a turkman sivatagon át, a Kaspi-tenger keleti partján Khivába, Bokharába és Szamarkandba tett. Pest. (Új kiadása Dervisruhában Közép-Ázsián át címmel jelent meg. Budapest, 1966.)
- Vándor Anna 1999: Zsirai Miklós és a tobolszki hadifogság. *Magyar Nyelv* 95/3: 364–375.
- Vándor Anna 2003: Zsirai Miklós és a manysi sámánok. *Finnugor Világ* 8/1: 6–23.
- Váradny László 1989: Revision des Ungarn-image von K. Porphyrogenetos. *Byzantinische Zeitschrift* 82: 22–58.
- Vásáry István 2008: A Jugria-kérdés: „Ceterum censeo *Iugriam* esse delendam”. In: Vásáry István: Magyar őshazák és magyar őstörténészek. Magyar őstörténeti könyvtár 24: 73–87. Budapest. [A tanulmány első változata: The »Yugria« problem. In: *Chuvash Studies*. Ed. by A. Róna-Tas. *Bibliotheca Orientalis Hungarica* 28 / *Asiatische Forschungen* 79: 247–257. Budapest – Wiesbaden, 1982.]
- Zichy Jenő 1905: Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása I–VI. Budapest.
- Zimonyi István 2014: A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében. Magyar őstörténeti könyvtár 28. Budapest.
- Zsirai Miklós 1930: Finnugor népnevek I. Jugria. (Adalékok nyelvrokaink történetéhez.) *Nyelvtudományi Közlemények* 47 (1928–1930): 252–295, 399–452; 48 (1931): 31–53. Különnymatban: Budapest, 1930.

*

Following the trails of ancestors and relatives Wandering Hungarian researchers in the East and the North

Hungarians arrived in the Carpathian Basin from the East in 895. But where did they come from? This crucial question has motivated several adventurous researchers who set out to find the roots of Hungarians. In the decades after the Hungarian conquest, relationships flourished between the two groups of Hungarians, i.e. those already living in the Carpathian Basin and those remaining in the East. Later, this knowledge lapsed into obscurity. In the 13th century Julianus found the eastern Hungarians in Volga Bulgaria. In the 15th

century, Matthias Corvinus, King of Hungary, planned to search for them. On his journey to Moscow in the 16th century, Siegmund Herberstein, a Habsburg diplomat, heard that the rest of Hungarians lived in Yugria, at the foot of the Ural Mountains. In the course of the 18th century, it was realized that the Hungarian language is related to Finnish and Sami. On his visit to Lapland, János Sajnovics stated that “the Hungarian and the Sami language are identical”. Antal Reguly researched Khanty and Mansi languages in Western Siberia in the 1840s, and he also collected ethnographic material. His work was continued by several scholars in the second half of the 19th century: linguistic and ethnographic material was collected by Ignác Halász, Károly Pápai and Bernát Munkácsi. Researchers of Finno-Ugric languages and people were supported by the Hungarian Academy of Sciences. At the turn of the century, Count Jenő Zichy launched several expeditions to find the eastern relics of Hungarians. The main target was the Caucasus, but Jenő Zichy sponsored József Pápay’s travels to the Ob-Ugric people in Western Siberia as well as the journey of archeologist Béla Pósa to the Volga–Kama region and Central Asia. Besides scientists, amateur prehistorians also looked for the traces of Hungarians from the Baltic Region to the Far East (e.g. László Berzenczey, Benedek Barátosi Balog). From the end of the 19th century on, archeologists joined the research. Besides Béla Pósa, Flóris Rómer and József Hampel also visited Russia to look for the eastern parallels of archeological finds from the era of the Hungarian Conquest. Between the two world wars, archeologist Nándor Fettich travelled to the Soviet Union for a study trip. In the 1930s two Hungarian writers recounted their meeting with people speaking genealogically related languages: János Kodolányi visited Finland, while Gyula Illyés travelled to the Soviet Union.

The origins of Hungarians and the genealogically related languages of Hungarian are still in the center of public attention. Expeditions and scientific study trips launched to reveal our past and explore the related languages all signal this unceasing curiosity. No comprehensive account of such trips has ever been published. The present study describes the Hungarian expeditions that aimed to find the ancestors and relatives of Hungarians, evaluates the results of these trips shortly and provides a comprehensive list of bibliography for the experts interested in expeditions and scientific study trips.

Keywords: prehistory, genealogically related languages, expeditions between 1232–1939.

LÁSZLÓ KLIMA